

A

KÖZOKTATÁS STATISZTIKÁJA.

IRTA

ÉS A KÖZGAZDASÁGI MINISZTER ÁLTAL SZERVEZETT

STATISZTIKAI TANFOLYAMBAN

ELŐADTA

DR. BARSZ JÓZSEF,

A STATISZTIKAI OSZTÁLY TAGJA.

KÖZZÉTESZI

A MINISZTERIUM STATISZTIKAI OSZTÁLYA.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

A közoktatás statistikája.

Midőn mai és legközelebb tartandó még néhány előadásom tárgyához, a magyarországi közoktatás statistikájának ismertetéséhez fogok, egészen érzem, t. H., az általam nem keresett, de az ügy iránt bennem mindenkor élt buzgóságnál, mondhatnám előszeretettel fogva, készségesen elvállalt feladatnak fontosságát és nem egy rendbeli nehézségét.

A tárgy terjedelme s a részletek sokasága, melyek ezer meg ezer alkalmat nyújtanak a mutatkozó számoknak részint egymás közt, részint más téren talált, területi, népességi s egyéb viszonyokat kifejező adatokkal, részint más évekről szóló, vagy más nemzetek iskoláira vonatkozó hasonnemű számokkal való egybevetésére, és az így kiderülő hasonlatosságok vagy eltérések megjelölésére: mind ezek csak egyik, csak anyagi vagy gépi oldalát képezik feladatomban nehézségének. Egyéni nézetem szerint a főnehézség abban sem áll, hogy oly tárgyról kell szólnom, melyet a minden oldalról ráözönlő hozzászólás következtében úgy tekint már a közönség olvasó része, mint viz alá jutott mezőt, melyen sem járni nem lehet, sem a vizek sekélységénél fogva csónakázni és melyet, mivel a szóár, mely borítja, inkább állónak mint folyónak látszik, tanácsosabbnak tartják kerülni. A főnehézség az idő rövidségében és, hiába tagadnám, fáradni kezdő vállaim gyengeségében, de még inkább e gyengeségem rám súlyosodó elutasíthatatlan érzetében rejlik. Legyen ennél fogva szabad önök szives elnézésére számítanom, t. H., s a reményben, hogy ezzel most is megajándékozandanak, minden további előzmény nélkül, lássuk előbb miből áll, azután mily fokán a fejlődésnek áll nálunk ma a közoktatás statistikája, és végre milyenek az eredmények, melyeket már is felmutathat.

I.

Miből áll a közoktatás statistikája.

Midőn a közoktatást statisztikai szempontból nézzük, ezalatt nem csak azokat a számokat és táblázatokat értjük, melyekből láthatni, milyen tanintézetekben és mily számmal végezte valamely adott évben a hazai ifjuság tanulói pályáját, hanem értjük mindazon országos intézkedéseket, melyeken a közoktatás jogi és erkölcsi alapja nyugszik; továbbá mindazon intézetek vázolását, melyek a közoktatás könnyebbitésére fennállanak; végre mindazon anyagi és szellemi tőkét és erőket, melyeket az ország a végre kamatoztat és működtet, hogy a közoktatást mindenkor a tökély azon fokán fönarthassa, melyet a nemzeti haladás feltartóztathatlan folyama szükségessé tesz.

Nagyobb világosság okaért legyen szabad röviden kifejteni, mit értünk tulajdonképen a közoktatás alatt. Ezt legkönnyebben fogom tehetni, ha előbb az oktatás szót visszük eredetére vissza.

Oktatás alatt röviden azt a cselekvést értjük, mely tudni vágyó és tudó ember, például fiu és apa közt végbe megy, valahányszor a tudni vágyó azt kérdi, hogy miért van ez vagy az úgy vagy amúgy és nem másképen, a tudó pedig megfelel a kérdésre, akár az okot egyenesen elmondva, akár a fiatal elmét ügyes kérdések által azok nyomozására serkentve és e mütetésben támogatva. Ez értelemben az oktatás nem más mint valamely keresett oknak megmutatása, vagy útbaigazítás annak önálló keresése vagy biztosabb megtalálása végett.

Ha már most van a községben ember, kinek természeténél fogva öröme telik a fiatalságot maga körül látni, azzal társalogni és kölcsönös kérdezetés és feleletek által a létezőnek és e létezés okainak megismerésében támogatni vagy vezetni; ha e társalgás a község tudtával, helybenhagyásával és némi segélyé-

vel is történik, akkor a közoktatás eredete áll előttünk a maga egyszerűségében, melyet azonban kevés hozzájárulással magas tökélyre lehet fejleszteni. Ha azután a község helyébe országot gondolunk, a közoktatás lényege nem változik, csak mértéke.

Miért kell hozzá a község tudta, miért helybenhagyása és segélye? Egyszerűen azért, mert a fiatalság ideje drága, hamar elrepül, és mivel teste még folytonos fejlődésben van, ennél fogva könnyen szokik helyes és helytelen mozdulatokhoz, melyeket egy szóval erkölcsnek mondunk. A községnek tehát tudnia kell kinek társaságában tölti idejét a fiatalság, s mihez szokik ottan. Segély pedig azért kell, mert míg az a jó ember a fiatalsággal társalog, saját dolga után nem járhat.

Ha e szót közoktatás a legszélesebb értelemben vesszük, melyre képes, a nélkül, hogy szószármaztatási kísérleteket kockáztatnánk, mondhatjuk, hogy az egész világegyetem berendezése az emberre nézve nem egyéb, mint egy nagyszerű és határt nem ismerő közoktatási intézet, mely az ember öt érzékein át szakadatlanul hat felfogni, érteni, itélni s ez által különböztetni, hasonlítani és következtetni, visszahatni és különféleképpen nyilatkozni vágyó lelkére. S íme, a közoktatás szónak ezen felfogásában is már külön válik a statisztikai anyag, a mennyiben itt az oktató a világegyetem, az okuló az ember, azzal a kikötéssel, hogy egyik ember a másikkal szemben, mint a világegyetem egyik alkata, már szintén mint oktató szerepel, s a hol ezen értelemben két ember találkozik, egyik a másiknak kölcsönösen oktatója, de tanítványa is. — „Az egek hirdetik az erősnek dicsőségét,“ — mondja a zsoltár — „a csillagok ezrei fölöttünk tanuskodnak hatalmáról. Az egymás után következő napok bőséggel beszélnek nekünk, és az egymás után való éjszakák tanítanak bölcseségre. Nincs ugyan emberi szavuk, sem emberi hangjuk, mégis meg lehet érteni őket. Minden földre kihat az ő zengésök, és a föld kerekiségének határait az ő tanításuk.“

Igy volt ez az emberi nem kezdetén, így van ma, és nincs kétség benne, így maradand ez, nem mondom épen, hogy mindörökké, hanem maradand addig, míg e földön az élet feltételei az emberi nem számára végképen ki nem merülnek. A tanítvány elpusztulhat, az iskola összedőlhet, de a világegyetem meg fog maradni azután is.

Szorosabb értelemben a közoktatás szó alatt az embervilágot kell érteni, vagy mai szóval az emberi nagy társadalmat,

azon kölcsönhatásban, melyet épen érintünk, s mely szerint tanító és tanítvány sokszor egyesülnek egy személyben, a mennyiben a legtudósabb sem tud mindent, és nem egy esetben kérdőleg fordul a különben elég tudatlanhoz. És a mennyiben az embervilágot egészen veszszük, mely a most élőkön kívül az előttünk élteket és az utánunk élendőket is foglalja magában, meg kell vallanunk, hogy a már nem élők nem épen legkisebb becsű tanítói az élőknek, ámbár ők tanítványaink már nem lehetnek. Kárpótulásul azonban tanítványaink fognak lehetni az utánunk élendők, kiktől viszont mink, ha egyszer meghaltunk, nem fogunk tanulhatni semmit. Így fogva fel a dolgot, nincs egyetlen szó, nem csak saját nyelvünkben, hanem bármely élő vagy holt emberi nyelvben, nincs az emberi tevékenységnek bármi kicsiny ép gyümölcse vagy romja, ó vagy új vagy legujabb műve, mely okulásunk anyagául nem szolgálhatna s egy részét nem képezné a közoktatásra alkalmas erőknél vagy tőkéknek.

Az ilyen értelemben vett közoktatás folyama szintén az ember kezdetével kezdődött és egyre szélesbedő felszinnel vagy tükörrel, egyre mélyebbülő mederben, folyó tengerhez hasonlólag tükrözeti vissza az ég csodáit, a föld változatosságait s az összes emberi nem munkálkodásainak és küzdelmeinek eredményeit és történelmét.

A statistika eszközei azonban, t. H., sokkal szerényebbek, hogy sem merészelnének akár a végtelen világegyetemet, akár a végtelenséggel vetekedő emberi társadalmat választani közoktatási képleteinek anyagául. Nekünk okvetetlen határokat kell kitűznünk minden felől, és azokon belül maradnunk, már azt is nagy eredménynek tartva, ha a vont határok közt közokulásra alkalmas képét nyújthatandjuk a közoktatás azon részének, melyet változni az adott határok közt vállalkozánk.

Vonjunk tehát határt először a térben, kijelentvén, hogy jelen előadásaink szorosan csak hazánkra terjednek vagy is a magyar korona birodalmára; vonjunk határt másodszor az időben, kijelentvén, hogy csak legujabb korunk, a legközelebb lefolyt évek képezendik vizsgálódásaink korszakát, és vonjunk harmadszor határt a közoktatás tágértelmű mezején, kizárván belőle mindent, a mi nem tartozik a szónak legszorosabban vett fogalma alá.

A térnek és időnek így kitűzött határai önként világosak lévén, csak a közoktatás szónak legszorosabb értelméhez, s ezen értelme szabatos körülvonalozásához kell még kikérnem önök barátságos türelmét és figyelmét.

Mi tartozik tehát a legszorosabb értelemben vett közoktatás fogalmához, a mennyiben ez a statistikát illeti?

Mindazon intézkedések, intézetek, erők és tőkék ismertetése, melyek országosan a végre fennállanak, hatnak és gyümölcsöznek, hogy az erkölcsök, ismeretek, ügyességek és tudományok, melyekből ma az emberi műveltség legmagasb fokán élő nemzetek erkölcsői, ismeretei, ügyességei és tudománya állnak, czélszerű módon átszálltassanak fiatalságunk lelkébe, mondom, az e czélra fennálló és működő országos intézkedések, intézetek, erők és tőkék összegének ismertetése képezi a közoktatási statistika egyik részét; annak kimutatása pedig, hogy fiatalságunk közül hányan, mily neműek, milyen korúak s milyen sikerrel vagy foganattal vettek a közoktatás áldásaiban részt, képezi amannak megfelelő és azt voltaképen kiegészítő második felét.

Mi már a közoktatást megállapító, szabályozó és biztosító intézkedéseket illeti, ezek részint országos törvényekből, részint az ilyen törvények végrehajtására vonatkozó kormányrendeletekből, részint végre azon intézkedésekből állanak, melyeket az ide tartozó törvények értelmében a közoktatás egyik-másik ágának ápolásával megbízott, vagy erre felhatalmazott testületek, egyesületek vagy magánpolgárok tettek.

Szorosan véve a dolgot, ilyen törvények, rendeletek és intézkedések ismertetése inkább a közoktatás történelméhez tartozik, mintsem a statistikához. Ámde a valódi statisztikus az emberi munkakörök egyikében sem tehet egy lépést sem biztosan, az odavágó törvények átbuvárlása nélkül, s így én itt is kötelességemnek tartanám legalább fővonásaiban ismertetni a hazai közoktatásra vonatkozó összes intézkedések sorozatát, ha ettől a kimért idő rövidsége el nem tiltana.

Mivel az országos törvények annál tökéletesebbek, minél jobban fejezik ki az ember társadalmi ugyan, de egyuttal természetes létezése és haladása feltételeit; mivel más részről a haladás törvényénél fogva kevés emberi törvény dicsekedhetik a tökély oly magas fokával, hogy a ki megírja, azt javításon túl lévőnek s ennél fogva örök érvényűnek merné hirdetni: nekünk, ha csak a közoktatás körül rendelkező országos törvényeket akarnók is elősorolni, át kellene lépünk az idő határát, melyet csak az imént vontunk és vissza mennünk legalább első királyunk koráig, kit mint nemzete halhatatlan érdemű, névszerint ismert legelső és legnagyobb tanítóját minden vallásfelekezetű hazafi máiglan is méltán mond Szent-Istvánnak, mert intézkedései és irott

szavai jótékony és oktató hatályukat ma is gyakorolják. Ő intézkedett, és az akkori idők szellemében érsekségek, püspökségek, apátságok és monostorok keletkeztek országszerte, mindenikök terjedelmes földbirtokkal, előjogokkal és kiváltságokkal, de egyszerűsmind a törvényben s alapító levelekben nyíltan kifejezett azon kötelezettséggel, hogy legalább minden tiz lakott telepen vagy helységben egy maradandóbb épület emeltesék az isten tiszteletére és az üdvözítő szent igék hirdetésére; hogy az így építendő egyházak könyvekkel, szent edényekkel és más szükséges kellékekkel felszereltesse, és hogy a monostorok mellett iskolák nyitassanak, melyekben az egyház, a királyi udvar és az ország szolgálatában alkalmazandó fiatalság mindazon ügyességekben, ismeretekben és tudományokban illő kiképeztetést nyerjen, melyeket a XI. század hatalmasan előretörékvő szelleme kívánt. Megelőzte első királyunkat e téren Alfréd király az angolszászoknál, Nagy-Károly császár a frankok és teutonoknál, vetélkedett vele Magnus király a dánok- és svédeknel.

Első királyunk magasztos példáját követték királyi utódai közül Szent-László és többen, s már Kálmán királyunkat könyvesnek mondták, nem tudni gúnyból-e vagy dicsőítési vágyból, szellemileg mélyen alatta álló kortársai és alattvalói.

II. Géza királyunk sokat lendített a közoktatás ügyén, midőn engedelmet adott külföldieknek, hogy Magyarországbán és Erdélyben megtelepedhessenek és hogy e telepítvényeken saját választásu előjáróik és papjaik alatt saját szokásaik és szabályzataik szerint élhessenek. Még többet tett III. Béla, ki a byzanci udvarnál neveltetvén, írásban kezdett közlekedni az ország lakosaival, kivált peres ügyekben és oly esetekben, midőn valakinek a király közvetlen kegyelmére vagy igazságérzetére volt szüksége. Mily gyorsan emelkedett fel az értelmiség tekintélyes fokára ezen intézkedések nyomán a nemzet, mutatja az úgynevezett aranybulla története, melyet úgy lehet tekinteni, mint a III. Béla király alatt általánossá vált szellemi mozgalomnak országos gyümölcset. Volt-e az aranybullában megtestesült egyéni függetlenség szellemének és mennyi befolyása arra, hogy a királyi dandárok Sajónál megverettek és hogy az onnan menekült király nem az országon belül, hanem azon kívül keresett ótalmat és segílyt, azt a történet máig sem derítette ki, s ránk itten csak annyiból tartozik, a mennyiben a tatárfutásnak nevezett szerencsétlenség oly sokat döntött romba, a mi azelőtt a közoktatásnak szolgált, hogy a kárnak csak némi helyrehozása is mind egyik legnagyobb lelkü

királyunknak, IV. Bélának, mind fiának és unokájának tömérdek gondjába és költségébe került.

A kár, melyet a közoktatás ügye az Árpádház fiágának kihalásával Venczel és Otto árnyékkirályok alatt szenvedett, s melynek sorvasztó és romboló hatását megszüntetni Róbert Károly király sokat zaklatott uralkodásának sem sikerült egészen, I. Lajos alatt végre megszűnt a nemzet értelmi fejlődését gátolni. Az erős gyökerű törzs kihajtott újra. Magyarország népe a szellemi műveltség terén újra neki iramodott és szokásos gyorsaságával csakhamar ismét felküzdötte magát az európai népek akkori színvonalára. Fájdalom, már e királynak életében kezdett rohamos léptekkel közeledni Ásia sivatagjairól a népáradat, melyet török uralomnak mond a történelem. Egy eredetre és nyelvre, szabadság- és igazságszeretetre, valamint vitézségre nézve is velünk rokon törzs, vallásbeli vakbuzgalom által feltűzelve, nyugatnak hirszerinti kincseit megszomjazva, folytonos győzelmek által fellelkesítve és tagadhatatlanul nagy tehetségű s még nagyobb dics- és kincsvágyu fejedelmek egész sora által ösztökéltetve, keletről nyugatnak vette útját, részint a Duna, részint mellékfolyóinak, a Pruth-, Szereth- és Oltnak, a Száva-, Dráva- és Murának völgyein hatolva az akkoriban nagyhirű Buda- és utóbb a német birodalom kelet felőli végbástyája, Bécs felé.

Mily fájdalmas, mély s csaknem halálos sebeket vágott a törökkel folytatott szakadatlan harcok és a harcznál nem egy esetben károsabb hatású békekötések másfél százada a magyar nemzet közoktatására szánt intézkedések gyökerén; mint pusztult el mind az, a mit a nagy Hunyady János dicső fia, Mátyás király, a közoktatás ügyének felvirágoztatására és a nép minden rétegei előtt hozzáférhetővé tételére tervezett s részint kezdett, részint már végre is hajtott; mint „hulltak el legjobbaink a hosszú harcz alatt“, s mily pusztaság terült el a keleti népáradat visszaszorultával Magyarországnak különben legáldottabb s azelőtt legszebben virágzott alföldén: mindezeket legfájóbban hirdeti régibb irott emlékeinknek csaknem teljes eltűnése s azon siri csend, mely az újabb időben az eke járása által felturt egyes romokat borítja, úgy hogy sok esetben sem a történetbuvár, sem a regegyűjtő nem tudja biztosan megmondani, mi volt az egykor, a min most véletlenül megakadtak, s a minek megfejtésén irott emlékek és szóbeli hagyomány hiányában hasztalan tűnődünk.

Sejteni sem lehet, mily sorsra jutott volna e szerencsétlen korszak alatt közoktatásunk ügye, ha a Szent István által meggyöke-

reztetett, apostoli utódai által gondosan ápolt s bőkezű hazafiak és honleányok által gazdagon megajándékozott keresztyén egyház gyökerén fel nem sarjadt volna egy erőteljes újabb hajtás, melynek sokat ígérő gyors növekedése csak hamar magához vonta az akkori törvény szavai szerint értelmezett nemzet legműveltebb részét, valamint az igazság után szomjuhozó köznépek millióit. Az ó hit és új tanok közötti versengés nem késett kitörni és nem lehet kételkedni, hogy míg a harcz csak a fölött folyt, hogy melyik fél jár közelebb a Krisztus Urunk által hirdetett üdvözítő tanok valódi értelméhez, az igazság kiderítését remélhetvén a vitákból, a nemzet és nép ugy tekintette az egyre hevülő harczot, mint igen természetest és teljes figyelmével kísérte azt, annál inkább, mert a vitatkozók egyik része, saját és szent ügye érdekében, az egy ideig latinul folyt harczot a nemzet nyelvén kezdte vivni. Ez azonban a tanok teréről csakhamar a személyes és osztály-érdekek kényes mezejére terelte a harczot és a különben is ezer sebből vérző országot új válság felé vitte. Minket itt főképen azon inkább vandálokhoz mint keresztyénekhez illő, sőt a vandálokra is csak szégyent árasztó eljárás érdekel, mely az által vélte érdekeit diadalra segíthetni és az ellenfélt gyökerestül kiirtani, hogy majd a vallásos buzgalommal mindenféle nyitott új szellemű iskolákat karhatalommal elfoglalva, bezárva, néha földig lerontva, majd a papok- és tanítóknak tüzzel, vassal, börtönnel és gályarabsággal folytatott üldözésével ügyekezett az új tanok hirdetését tönkre tenni és emlékestül elpusztítani.

Az üldözők embertelensége itt is meghozta gyümölcseit: t. i. az ügy védőinek elszántságát, a nép rokonszenvét és az ügynek megtisztulását minden salaktól. Ezen előadásaink folyamában lesz még alkalmunk rámutatni azon valóban bámulatos intézetekre, melyeket az üldözés által megtisztult, megedzett és felmagasztalt evangélikus hitbuzgóság hamvaiból és romjaiból kétszer, háromszor is felélesztett új tevékenységre és virágzásra.

Nekünk már itt mindazon békekötéseket, törvényeket, szerződéseket, rendeleteket és compromissumokat kellene számba venni, melyek részint a harczoló felek lecsendesítésére, részint bel- és kölcsönös viszonyaik rendezésére koronkint keletkeztek, és melyek részrehajlatlanul egybe szedve nemzeti életünknek egy szomorú ugyan, de el nem titkolható korszakáról vajmi tanulságos okmánygyűjteményt képeznének. De egyfelől ilyen okmánygyűjteményt irodalmunk még nem bir felmutatni, másfelől nekünk ez alkalmossal nem annyira az ilyen okmánygyűjtemény tartalmával van dolgunk, mint inkább csak az illető okmányok eredményeivel.

Ezen eredmények megtestesülése azon hét egymástól eltérő vallásfelekezet létezése, melyeket törvényeink mint az ország határain belül egyenlőn jogosultakat mai nap ismernek, s melyek közül mindenik jogositva van a kormány főfelügyelete alatt a közoktatást illetőleg saját kebelében úgy intézkedni, mint legjobbnak véli; mire nézve a főfelügyelet leginkább arra szorítkozik, hogy az egyes vallásfelekezetek által nyitott tanintézetek ne szállhassanak az országos törvény által rendelt színvonalnál alacsonyabbra, azon fölül emelkedniök teljesen szabad lévén.

Másik megtestesülését törvényeink szellemének azon szabadság képezi, melyet községeink s egyéb testületek, egyesületek és társulatok, sőt magánosak is rövid idő mulva hihetőleg nagyobb részvétellel élvezendének, s mely szerint a törvény határain belül minden rendü tanintézeteket nyithatnak, és, ha a törvény szellemében történik bennök az ifjúság kiképezése, fiaink előmenetele az élet bármely pályáján sehol sem ütközik törvényes akadályra.

A jogosult nemzeti büszkeség jótékony érzetével ajánlom e részbeni törvényeink összehasonlítását bármely más nemzet törvényeivel mindazoknak önök között, kiket az ügy jogi oldala érdekel. Itt is igazán mondhatjuk: a sorompók megnyíltak, a verseny szabad; a cél: a nemzet jóléte és dicsősége, s a pályadíj: a nemzet elismerése és hálája, minden erőfeszítésre méltók. Előre, a ki erősnek érzi magát! Az e téren folytatott versenyt nem csupán az ország nézi, hanem a művelt világ összesége és nem csak a jelenleg élők, hanem az érdemeket érdemök szerint méltányolni szokta az egész utókor. Mert él már és jegyezget az országos statistika s kitarja mindenmű állapotnak részleteit az egész világnak.

A nem rég befejezett, örökre emlékezetes országgyűlésen hozott s ő Felsége apostoli királyunk által szentesített törvények közül ötöt kell különösebben ajánlanom figyelmökbe. Felemlitem azokat azon időrendben, melyben hozattak és szentesítetttek.

Az első ezek közül az 1867. 8. törvény. Ez csak annyiból tartozik ide, a mennyiben az 1847/8-ik évi III. törv. cz. 12. §-a módosításáról szól. Itt ennél fogva vissza kell mennünk az 1847/8. évi III. törvényre, melyen a mai parlamentararis kormányalak sarkallik. E törvény 3-ik §-a azt rendeli, hogy ő felsége ap. királyunk a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független m. miniszterium által gyakorolja, s bármely rendelete, parancsolata, határozata és kinevezése csak úgy érvényes, ha a Budapesten székelő ministerek egyike által is

aláíratott; a 4. §. kimondja, hogy a miniszterium mindegyik tagja mindennemű hivatalos eljárásáért felelős: a 14. §. midőn elősorolja, milyen osztályai lesznek a miniszteriumnak, e) betű alatt megnevezi a vallást és közoktatást, mint külön miniszter által felelősség mellett vezetendő ügyeket. S minthogy már 1847/8-nál vagyunk, megemlítjük egyúttal azon évek XX. törvényét is, melynek 1. §-a „az unitaria vallást törvényesen bevett vallásnak“ nyilvánítja; a 2. §. a törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapít meg; a 4. §. kimondja, hogy a bevett vallásfelekezetek iskoláiba járhatás, valláskülönbség nélkül, mindenkinek kölcsönösen megengedtetik; a 8-ik §. biztosítja a görög nemegyesülteknek is*) a jogot, hogy az álladalom felügyelése mellett vallásbeli és iskolai ügyeik iránt intézkedhesse- nek, saját egyházi gyűlésen (congressuson), melyet e végre a miniszterium összehivand.

A második ide tartozó törvény az 1868. évi 9-ik, mely az 1847/8-ik évi XX. 8. §-nak újabb kiegészítője. Ennek első §-a utólag törvényesíti az 1864-ik évben összehívott és 1865-ben Karloviczon folytatólag tartott szerb nemzeti congressust, a meny- nyiben az, az 1847—1848. 20. t. cz. 8. §-ától eltérőleg alakított. A 2-ik §. törvénybe igtatja a keleti görög vallásu, de román ajku honfiak részére felállított önálló s a szerb ajku honfiakéval egyenjogu metropoliát, nem különben az erdélyi ugyanilyen vallásu és ajku püspökségnek érsekségre emeltetését, melyre az- után az 1792. X. t. cz. rendelete is kiterjesztetik. A 3-ik §. az így különvált két metropoliának egyenként biztosítja a jogot, egyházi, iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyeiket az ország törvényeinek korlátai között egy- házi gyülekezeteikben elintézni és rendezni, kezelni és igazgatni. Nevezetes még a 9-ik §., mely némi lényegtelen stylaris változtatással így szól: A keleti-görög vallásu, de se nem szerb, se nem román, hanem valamely másajku honfiak ezentúl is megha-

*) A kiket az 1867/8. évi törvény itt görög nemegyesülteknek nevez, azokat későbbi fejedelmi rendeleteknél fogva az újabb törvény görög-keleti vallásuaknak mondja. Más irományokban e szavakat máskép helyezve találjuk, hol azután keleti-görög vallásuaknak mondatnak. Logikailag az utóbbi szóalkat helyesebb, mert hazánkban vannak nyugati görög vallásuak, másképen görög-katholikusok (g.k.) és keleti görög vallásuak (k.g.). Ez így sokkal jobban egyez meg a magyar nyelv szorosan logikai szellemével és szokásával, míg ellenben a görög-keleti a „griechisch-orientalische“ szónak szolgál fordítása.

gyatnak mindazon jogaikban, a melyeket egyházközségi iskolai ügyeik önálló intézésében, szertartási nyelvök szabad használatában, mint szintén egyházközségi vagyionuk és alapítványaik kezelésében eddig gyakoroltak.

A harmadik törvény, mely a nem rég befejezett országgyűlésen hozott és szentesített törvények közül ránk tartozik, az 1867-ik évi 17-ik. Ez örvendetes világossággal és rövidséggel kimondja az ország izraelita lakosainak a keresztyén lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt való jogosítottságát. Ebből következik azon jog is, hogy egyházi és iskolai ügyeiket vallásközségeik küldötteiből a kormány által összehívott congressuson magok intézzék el. Kormányunk e törvény értelmében, előlegezett választási szabályzat mellett, ilyen congressust, mint tudjuk, kiirt, s az itt szemeink előtt valóban meg is kezdte munkáját, mely közvetlenül ugyan az izraelitákat illeti, de melynek eredményei az országra nézve sem maradandanak üdvös vagy káros befolyás nélkül a bölcsesség azon foka szerint, melylyel a mostani congressus megválasztandja a kiindulás pontját és törekvéseinek a távol jövőben elérendő végcélját, mely felé már most kell irányoznia lépteit és mérnie a közelebb elérendő célokat, melyeknek világos felfogása már jelenben is szükséges, hogy a most megoldandó kérdéseket helyesen megállapítsa. S a mennyi bölcseséggel fogja előreláthatólag e közeli és távoli célokat kitűzni, ha ugyan annyi bölcseséggel megválasztandja az eszközöket, s ugyan annyi igazsággal mérni ki a jogokat és terheket; ha a mérséklettel hozott határozatokat teljes erélylyel foganatosítandja is: sok reménnyel nézhet hazánk az említett 1867: 17. t. cz. közvetlen és közvetett következményeinek eléje.

A negyedik törvény, mely figyelmünket igényli, az 1868. évi 39-ik, mely a fogarasi görögkatholikus püspökségnek gyulafehérvári gkath. metropolia czim alatt érsekségre emeltetését, nemkülönbén a gkatholikusok részére felállított lugosi és szamos-ujvári püspökségeket helyben hagyja vagy, közjogi műszóval, törvénybe iktatja.

Úgy ennek mint az említett második törvénynek, mely a keletigörög vallású román ajku honpolgárok Erdélyben székelő új érsekségét közjogilag létezőnek elismeri, szükségtelen volna kimutatni fontosságát, miután ezt a vallásfelekezetek szabadsága, melylyel törvényeink értelmében egyházi és iskolai ügyeik elintézésében mozoghatnak, és e vallásfelekezetek főnökeinek, a

metropoliták-, érsekek- és püspökeknek viszonya illető híveikhez, valamint politikailag is magas állásuk eléggé kiderítik, vagy legalább gyaníttatják.

Mind e törvények azonban a mi tárgyunkat inkább csak jogot adólag érintik, a mennyiben bizonyos vallásfelekezeteket törvényesen elismernek, főnökeik czimét és állását helyben hagyják, és iskolai ügyeikbe nekik nemcsak a befolyás némi részét, hanem egyenesen az intézkedés jogát biztosítják azon egyszerű s az államéletből önként következő feltétel alatt, hogy ezt „országos törvényeink határai közt“ eszközöndik, mi végre a kormány főfelügyeletének rendeltetnek alá.

Az ötödik törvény, melyről még szólnom kell, az 1868-ik évi 38-ik, s melynek már czime is a közoktatást hangoztatja, már nem csak jogokat ad és erősít meg, hanem egy lépéssel tovább megy és némi kötelességeket is szab a közoktatás tárgyában mind azokra, kik önként buzdulnak a közoktatás ügyében, mind azokra, kik, nem lévén eléggé áthatva a törvénynyújtotta végtelen becsü jogok és szabadságok értékének érzetétől, a jogot elhanyagolják, s a szabadsággal saját és gyermekeik javára élni nem elég előrelátók, vagy nem elég serények.

Igaz ugyan, hogy a mit az 1847/8. évi törvényekből, mint ránk tartozót idéztem, az, mert hiányzott a végrehajtó, nem sok nyomot hagyott a közoktatás összevissza zilált mezején; az is igaz, hogy az 1867. és 1868-ik évi törvények nem birnak visszaható erővel a legközelebbi multra sem, s ennél fogva azokon a táblákon, melyek a közoktatás ügyének állását a legközelebb lefolyt multban mutatják, e törvények befolyását hiába keresnők; ebből azonban nem következik, hogy nekünk e szerint e törvényekhez itt és most semmi közünk. Ellenkezőleg én úgy fogom fel a jelen előadások czélját, hogy az illető tárgyat ne csak mai állásában ügyekezzenek statistikailag vázolni, hanem áraszszanak rá minden oldalról annyi világosságot, amennyit a tárgy természete megbír s a mennyit a tudomány mai foka szolgáltat, hogy a szóban forgó ügynek ne csak mai állapotát lehessen látni, hanem viszonyát a nemzeti élet főfeltételeihez is. Ebből önként következik, hogy olyan ügynél, milyen a közoktatás, melynek gyökere visszanyulik az emberiség legrégebb családjának legelső napjaiba, ágai pedig fel fognak nyulni virágokkal és gyümölcsökkel, és a legszentebb remények jelképével, örökké zöld lombozattal megrakottan az emberiség legvégső családjának bölcsőjéig, olyan ügynél lehetetlen vissza nem pillantani multjára és előre nem pillantani jövőjére.

Ne ijedjenek meg azonban, t. H., távolról sem lehet szándokom az 1868-ban dec. 5-én szentesített, ugyanaznap a képviselők, 6-án pedig a főrendek hazában kihirdetett törvényt önökkel ismertetni. Erre időnk sincs. Annál kevésbé volna időnk a törvény 148 §-án elemzőleg vagy is tudományos szempontból kiindulva bírálólag menni keresztül. Célunkhoz egyelőre csak annyi tartozik, hogy a törvény létezését vegyük számba mintegy utitársul, hogy midőn iskoláinkról tüzetesen szó leend, minden olyan helyen, hol hiány vagy gyenge oldal mutatkozik, a már megalkotott törvény §-aiból meríthessünk reményt sőt biztosítékot jobb és szebb jövőre, a törvény szelleméből pedig türelmet e jobb és szebb jövő bevérséhez, és lelkesedést, hogy a mit türelemmel várunk, azt siettetni magunk is buzduljunk. A szóban forgó törvény ugyanis a közoktatás tárgyát teljesen fel nem karolja, mert már cziménél fogva sem terjed tovább a népiskolai közoktatásnál; a szellem pedig, mely e törvényt megalkotta, nem fog nyugodni, míg az egész közoktatásról nem intézkedett, és a korszerű fejlődés igényelte segédeszközökkel mind a visszaesés, mind a pangás ellen nem biztosította azt.

Legujabb törvényeink közt még több is van, mely a közoktatást majd egyik majd másik oldaláról érinti. Nagy fontosságú különösen az 1868-ik évi 30-ik, mely a Magyarország és a Drávántúli országok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezményt közös alaptörvénynek mondja és törvénybe igtatja. Ezen egyezmény 48-ik §-a a Drávántúli országok önkormányzati jogát mind törvényhozási mind kormányzati tekintetben elismeri úgy beligazgatási, mind vallási és közoktatási ügyeire nézve; 49-ik §-a pedig a vallási és közoktatási (vagyon) alapok követeléseire nézve, a multat illetőleg a tartozásoknak kölcsönös leszámolás utjání kiegyenlítését hagyja meg; 66-ik §-a szintén igen fontos, minthogy egyenként elősorolja a terület részeit, melyek a Drávántúli országok neve alatt foglaltatnak. Végre a 68-ik §. így szól: „Ez egyezmény szentesítése után (ez pedig megtörtént 1868. nov. 17-én) mindazon törvények és fennálló határozatok, melyek azzal ellenkeznek, megszűnnek érvényesek lenni.“

E törvény szentesítése előtt az 1848-ik évből ránk maradt közjogi kérdések megoldatlan állapota okozta, hogy a Drávántúli részek közoktatásáról hiába kerestünk volna a budai helytartótanácsnál adatokat; a törvény szentesítése után viszont oly önkormányzati jogot élvezendnek amaz országok közoktatási ügyeikre nézve, hogy

az erre vonatkozó statisztikai adatokat csak közvetve fogjuk megszerezhetni.

E törvénnyel némileg rokon az 1868. évi 43-ik, mely Magyarország és Erdély egyesítését részletesen szabályozza. Ebből három szakasz tartozik ránk, t. i. a 6-ik, 14-ik és a 16-ik. A 6-ik így szól: „A kormányzat az erdélyi területre nézve is a törvények értelmében ő felsége magyar felelős miniszteriuma által gyakoroltatik.“ A 14-ik így szól: „Erdély mindazon törvényei, melyek az erdélyi területen és a korábban úgynevezett magyarországi részekben, a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közti viszonyait s illetőleg hatáskörét biztosítják, nemcsak sértetlenül fenntartatnak, hanem egyszersmind a görög- és örmény-katholikusok és a keletigörög szertartású egyházakra is kiterjesztetnek“; a 16-ik pedig így szól: „A Középszolnok, Kraszna és Zaránd vármegyék s Kővár vidéke területén létező egyházak és iskolák továbbra is eddigi egyházi hatóságaik alá fognak tartozni.“

Mintogy az itt szó szerint idézettek kivül e törvény 2. §-a világosan kimondja, hogy a törvények hozásának, eltörlésének és magyarzásának alkotmányos jogát az erdélyi területre nézve is kizárólag Magyarország törvényesen megkoronázott királya és törvényesen összehívott országgyűlése gyakorolják: ennélfogva a közoktatást illető törvényes intézkedésekre nézve e törvény nyomán Magyarország és Erdély közt ezentul semmi lényeges különbség nem fordulhatand elő, s Erdély közoktatására nézve ugyanazon reményeket táplálhatjuk, melyek a hazai közoktatás jövőjét illetőleg kebleinkben élnek.

A közoktatás körébe vág sokszorosan az 1868-dik évi 44-dik törvény is, mely a nemzetiségi egyenjoguság tárgyában hozatván, decz. 6-án nyerte meg ő Felsége szentesítését s a rá következő napon hirdettetett ki. E törvény 14-ik §-a értelmében az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül, anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nemkülönbén — az országos iskolai törvény korlátai között — iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhatják meg. A 17. §. az állam által állított vagy állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározását, a mennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási miniszter teendőjének mondja; ki gondoskodni is fog, hogy a hon bármely nemzetiségű, de nagyobb tömegekben együtt élő pol-

gárai, más intézetek hiányában, az általok lakott vidék közelében létező állami tanintézetekben anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik. A 18. §. rendeli, hogy a több nyelvű területeken létező vagy felállítandó állami közép és felső tanodákban azon nyelvek mindenikének részére nyelv- és irodalmi tanszékek állítandók. A 19. §. szerint az országos egyetemen az előadási nyelv a magyar, s e részben a theológiát sem veszi ki a törvény; azonban az országban divatozó nyelvek és illető irodalmaik számára, a mennyiben még nem állítottak, tanszékek állítatnak. A 26. §. mondja: „Valamint eddig is jogában állt bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak épen úgy, mint községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek, ugy ezen tul is jogában áll saját erejükkel vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. E végből s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítására végett is az egyes honpolgárok az állam törvényszabta felügyelete alatt társulatokba vagy egyetekbe összeállhatnak és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt, nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik.

„Az ilyen módon létrejött művelődési és egyéb intézetek — az iskolák azonban a közoktatást szabályozó törvény rendeleteinek megtartása mellett — az állam hasonló természetű és ugyanazon foku intézeteivel egyenjogúak.“

A 28. §. a félreértések elhárítása végett itt is világos szavakkal kijelenti, hogy „a korábbi törvényeknek a fennebbi határozatokkal ellenkező rendeletei ezennel eltöröltetnek.“ A 29. §. végre kijelenti, hogy e törvény rendeletei a külön területtel bíró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező Horvát-, Szlavon- és Dalmátországokra ki nem terjednek, hanem ezekre nézve nyelv tekintetében is az 1868-ik évi 30. törvénybe igtatott egyezmény szolgáló szabályul, melynél fogva ezen országok képviselői a közös magyar-horvát országgyűlésen saját anyanyelvükön is szólhatnak.

Nagy fontosságúnak tartom, t. H., a házadóról szóló 1868-ik évi XXII. törvénynek 2. §-ában előforduló következő néhány pontot: „Házadó alá nem tartoznak: a) isteni tiszteleltre szánt épületek; b) tudományos akadémiák, muzeumok, egyetemek, nyilvános tanintézetek, iskolák; i) lelkeszi és tanítói lakások, l) szegény sorsu tanulók ellátására szánt épü-

letek, a mennyiben mindezek a kérdéses célra vagy kibérelve vagy más célokra bérbe adva nincsenek.“

Jótékony hatásu leend a XXIII. törvény 21. §-a is, mely szerint „a tudományi, közoktatási és közjótékonyági célokra tett hagyományok és ajándékozások illetékmentesek“, továbbá ugyane törvény 24. §-a, mely szerint „országos tudományos intézetek és köztanintézetek azon ingatlan javak értékétől, a melyek azoknak mint erkölcsi testületeknek kizárólagos tulajdonai, a mennyiben közművelődési célokra szolgálnak, hitfelekezeti különbség nélkül, csak felét fizetik a szabályszerű illetéki egyenértéknek.“

A közoktatásnak kedvez a jövedelemadóról intézkedő 1868: XXVI. törvénynek 6. §-a is, midőn mondja, hogy: „magántanítók és tanárok, írók, művészek és mesterek e minőségükben nyert jövedelmök után a II-ik osztálybeli adókules szerint rovandók meg.“

Ide tartoznak végre azon kedvezmények, melyeket a véderőről szóló 1868. évi 40-ik törvény a tanulóknak nyújt, melyekre nézve azonban legjobb, ha önöket a törvény szövegéhez utasítom, különösen annak 20—27. §§-aira, annál inkább, minthogy lehetnek önök között többen, kik állásuknál fogva ama kedvezményekre a törvény értelmében épen most jogosultak.

Érzem és tudom, t. H., hogy önöket ma kifárasztottam s talán untattam is, de kötelességemnek tartottam lehetőleg megérinten. mindent, a miből közoktatásunk országos állására világosságot várhatunk. Az általam részint említett részint szóról szóra idézett legújabb törvények minden betűjéből láthatták önök, hogy közoktatásunk ügye a leggondosabb országos figyelem tárgya, a törvények szelleme pedig a legszebb reményekre nyit kilátást, mintha most akarnának valósulásnak indulni mind azok a szép képek, melyek legjobb régibb, úgy mint újabb királyaink lelke előtt lebeghettek nemzetünk jövője felől. A mai nemzedék felelni fog érte az utókor előtt, ha meg nem feszítendi minden erejét, hogy e remények egymás után teljesülvén, elvégre szilárd alapon, helyes irányban és kellő gyorsasággal haladhassunk mink is, kiknek a ránk nehezült pangás évei alatt volt idejük e haladásra erőt gyűjteni és elkészülni.

Az egyes intézetek, tőkék és erők ismertetését, melyek a közoktatás létesítéséhez a most vázoltam törvényes alapon közreműködnek, czélszerűbb lesz ott adni, hol annak eredményeiről leend szíó

II.

Mily fokán a fejlődésnek áll nálunk ma a közoktatás statistikája.

A közoktatás statistikája, t. H., nálunk fiatal kora daczára mégis már két korszakra oszlik, t. i. a kezdeményezés és a szilárd alapon kezdett munkálkodás korszakára. A kezdeményezés korszakának kezdő pontját határozott évszámmal jelölni nem tudom. Ezt kutatni, napi teendőim mellett, nem volt érkezőm. Minden félreértés elkerülése végett azonban különbséget kell tennem oly munkák közt, melyek a valahol készen talált közoktatási adatokat vagy csupán csak közlik, mint többnyire a tankönyvek, vagy azokat magasabb statistikai művelétek, politikai okoskodások és tudományos értekezések alapjává teszik, mint ezt mindennap láthatni, és oly műveletek közt, melyek a közoktatás állapotának felismerése és felmutatása végett, akár ennek egészét, akár egyes ágait ölelve fel, az e végre szükséges adatok gyűjtésével, feldolgozásával és hiteles közlésével foglalkoznak. A kezdeményezés korszaka mindkét rendű munkákat hozott létre, melyeket, a tankönyveket leszámítva, ismét két osztályba lehet sorozni, olyanokra t. i., melyek az akadémia statistikai bizottsága által saját folyóiratában közöltettek, és olyanokra, melyek önállólag kiadott kötetek vagy füzetekben jelentek meg.

A m. tud. akadémia rendszeresebb és behatóbb munkálkodása akkor kezdődött, mikor az egyes osztályokból külön című és zártabb körű bizottságok alakultak. Ez történt ezelőtt mintegy 9—10 évvel, mikor a többi közt a történelmi, jog- és törvénytudományi egyesült osztályok kebeléből, a statistika és nemzetgazdasági tudományok érdekében, külön statistikai bizottság megalakítására is megindult a mozgalom. A bizottság megalakulván, minden irányban megindította munkásságát, s ennek gyümölcseit saját közlönyében kezdette közrebocsátani. E közlönynek máig már szintén két kor-

szakát lehet megkülönböztetni. Első korszakában ez vala czime: „Statistikai közlemények“; második korszakában czime tágult s jelenleg mint „Statistikai és nemzetgazdasági közlemények“ folytatja pályáját. E folyóirat 10—10 ivnyi füzetekben, melyekből kettő tesz egy-egy kötetet, szokott megjelenni s mióta csak megindult, majdnem minden füzetében hozott a közoktatás egyik-másik ágára vonatkozó kisebb-nagyobb dolgozatokat, legtöbbit mégis az elemi iskolák köréből, mert ezek képezik összes közoktatásunk alapját, mert országszerte minden nevezetesebb községben el vannak terjedve és mert ezekkel foglalkozott az előtt az irodalom legkevesebbet.

Az akadémia statist. bizottsága az elemi oktatás mérhetlen fontosságának érzetétől áthatva és az e fontos tárgy fölött borongó homályt látva, legelső teendőjének tartotta hiteles adatokat gyűjteni az elemi oktatásról, egész terjedelmét tartva szem előtt. E végre mintákat készített és ezeknek közlése mellett, az akadémia közbenjárásával, a helytartótanácsához fordult, kérvén, hogy főfelügyeleti jogánál és közigazgatási hatalmánál fogva, gyűjtessen az egyházi főhatóságok útján e minták szerint minden vallásfelekezet elemi iskoláiról adatokat s közölje azokat az akadémiával, hogy azután a statistikai bizottság által feldolgoztatván, közretételhessenek, azon reményben, hogy e közretétel által üdvös mozgalmat támasztand a hazai közönségben.

Az akadémia és helytartótanács készségesen engedtek a statistikai bizottság kérésének és az adatgyűjtés megrendeltetett. Mint-hogy azonban a helytartótanács kebelében külön statistikai szakosztály nem létezett, az egyes egyházi főhatóságok pedig vagy nem a közlött minta szerint küldték be a kívánt adatokat, vagy a minta szerint ugyan, de hézagosan vagy késedelmesen vagy végre épen nem: a statistikai bizottság az itt tapasztalt nehézségeket a más téreken is tapasztalt hasonló nehézségekkel összevetvén, megkérte az akadémiát, kérelmezzon egy külön statistikai osztály felállításáért a helytartótanács kebelében, azon indokok alapján, melyeket a statistikai bizottság e tárgyra vonatkozó előterjesztésében kifejtett. Az akadémia ismét készségesen támogatta az indítványozó bizottság előterjesztését, s a helytartótanács meg is ígérte, hogy ilyen értelmű szakosztály felállítását illető helyen indítványozandja és támogatandja.

Az idő azalatt mult; a bizottság és az akadémia több ízben ismételt előterjesztés és felirat útján nem mulasztották el részint az adatok kiegészítését, részint a szakosztály felállítását szorgalmazni,

de célzott nem értek. Az adatok mintegy fele része nem érkezett be, az osztály felállítása pedig elhúzódott évről évre; míg végre az Andrássy-miniszterium átvette az ország kormányát és megállapítván az 1847/8-ik évi III. törvény értelmében az egyes miniszteriumok hatáskörét, rövid pár hét alatt megalkotta a földművelés, ipar- és kereskedelmi miniszterium kebelében a többi közt a statisztikai osztályt is.

E ténynyel kezdődik tehát a közoktatási statisztikának második korszaka, melyet a „szilárd alapon megindult munkálkodás korszakának“ neveztem azért, mert ezéntul a törvény tekintélye és a felelős kormány hatalma támogatandja az országos munka ezen ágát is.

Az akadémia azonban többet is tett a közoktatás ismertetése körül. A többi közt fel akarván deríteni az országos közoktatás egész történelmét, ennek eszközlése végett a hatvanas évek elején a Gorove-alapítványból pályadíjat tűzött ki oly munka megírására, mely a magyar iskolák történelmét adná elő az Árpádház fiágából való királyok alatt. A pályadíjat egy még élő és munkálkodó hazánkfia nyerte meg s munkája nyomtatásban is megjelent*). Következnek az országos közoktatás történetének megírása a vegyes házakból való királyok alatt, utána pedig még két külön korszaké, t. i. a mohácsi vésztől a szathmári béke megkötéseig és onnan kezdve 1825-ig. Ezen évtől fogva 1848-ig már birjuk nem ugyan tüzetes leírását a közoktatás állapotának, de igen szakavatott kézzel rajzolt vázolatokat azon nagyobb és eddig páratlan munkában, melyet a nemzeti felébredés ama tanulságos éveinek ecsetelésére egyetlen nagy történetírónk a most élők között, mint hajdan Xenophon és Thukydides, száműzetésében irt. Végre következnek közoktatásunk története 1848 óta 1867 végeig.

A közoktatási statisztika kezdeményes korszakának minden irodalmi termékeit, melyek az akadémia statisztikai közleményein kívül megjelentek, elősorolni hosszu, és tétovázás nélkül mondom, nagyrészt hálátlan munka lenne. Hosszu, mert azon ziláltság mellett, melyet kellő központ és tüzetes kritika nélküli irodalmunkban régóta fájlalunk, meg kell vallanom, sok munka jelenhetett meg, melyről nincs semmi tudomásom, és nagyrészt hálátlan, mert az általam ismert hiresebb munkák tartalma és alakja magában sem vilá-

*) A munka czime ez: „Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt“. Jutalmazott pályamunka. Irta Vass József stb. Pest, Eggenberger. 1862. 8-rét, XII és 126 l.

gos, pedig attól, a mi ismertetés akarna lenni és utmutató, ha más nem, annyit legalább követelhetünk, hogy szóljon érhetőleg.

E munkálatok és kiadványok egy része azonfölül oly szellemben van írva, melyet, a komoly irodalommal ellentétben, az izgató irodalom tulajdonának kell mondanom, mely ismertet, de domboru vagy homoru tükröként ferdén; világít, de színes világgal és leginkább a képnek csak foltjait tüntetve szembe, s nem reményt nyújt, hanem rémit; pedig tudjuk, hogy reménynyel a leguehezebb vállalatokra is lehet népeket buzditani, rémitéssel ellenben a legkönnyebektől is elriasztani; s a hol kívánni valója van, nem kíván, hanem követel, és nem lehetőt és tapasztalat szerint üdvöst, hanem kétes értékűt és lehetetlent. Ott pedig, a hol némely ilyen munka csakugyan statistikának czimezi magát, nézze meg azokat, a kinek tetszik s ha más nem, annyit megtanuland belőlök, milyennek nem szabad a közoktatás statistikájának lenni, ha csak szándékosan nem kívánja eltéveszteni célját s munkát és költséget elvesztegetni.

Már csak kevés van hátra mai feladatomból, t. i. előadni a közoktatás statistikájának állását a szilárd alapon kezdett munkálkodás korszakában.

E korszak, mint már mondtam, az 1867. évi junius elejével kezdődik. Akkor szervezetett az országos statistikai osztály a földmiv., ipar- és keresk. miniszterium kebelében, s ez azonnal hozzá is fogott a munkához, mely a közoktatás ügyét illetőleg legelőször is azon anyag tanulmányozásából állott, melyet a felelős m. kormány a volt helytartótanácsból örökségképen átvett, és pedig egészen „in crudo“, ha szabad e kifejezéssel élnem, vagy is oly állapotban, melyet tulzás nélkül chaotikusnak lehet mondani. A mázsaszámra rendezetlenül összehordott anyag számbavétele és rendezése képezé e szerint az osztály első teendőjét, hogy minél előbb megtudhassa mi van meg, melyik évre szól, mit és mennyit foglal magában, hogy azután az anyag beosztásáról, a hiányok pótlásáról és a kivonatok készítésére szükséges előmunkálatokról gondoskodhassék.

Az anyag első rendbeszedése után meggyőződött az osztály, hogy a meglévő adatok nem mind egy évről valók, s hogy a közoktatási intézetek belső fokozatai szerint az évszámok is változnak, a melyekről az adatok szólnak; s minthogy a körülmények egybevetéséből látta, hogy valamennyi adatot egy és ugyanazon évről megszereznie, ha nem volna is lehetetlen, de végtelen nehézséggel, költség- és idővesztegetéssel járna, legjobbnak vélte a létezőhez simulni és feldolgozni a mit készen talált vagy utánpótolhatni remélt, hogy az országos közoktatás állását, ha nem is mind ugyanazon évről, de

legalább a legközelebbi multból, minél előbb, kellő alakban, lehetőleg teljesen és világos szerkezetű táblákban tárhassa fel az önkormányzatra ismét meghívott és megjelent nemzet előtt.

A munkálatok további folyamának előadásával nem szabad önöket fárasztanom, hanem czélszerűbb lesz immár az eredményekről szólni, melyeket az osztály elért és melyek nem sokára ki fognak kerülni sajtó alól *).

Mint hogy azonban a létezőnek helyes megismerésére és szakértő megítélésére egyik legczélszerűbb eszközünk az összehasonlítás: nem tehetem, hogy meg ne említsem azon dolgozatokat, melyek a Budapesti Szemle 1866., 1867. és 1868. évi folyamában megjelentek, s melyek a külföld előkelő népeinek elemi iskoláit vették vizsgálódásaik illetőleg ismertetések tárgyául.

E dolgozatok elseje az elemi oktatás igen élénk és beható rajzát adja, mint azt az előretörékvő népek legelsőjénél, az éjszaka-amerikai Egyesült Államok iskoláiban láthatni. Nem eredeti munka ugyan, de ránk nézve csak annál tanulságosabb, mert az Unióban honos iskolai rendszert nem magyar szempontból, hanem teljes elfogulatlan tárgyilagossággal fogja fel és igen ügyes kézzel adja vissza. E közlemény maga megérdemelné, hogy annak minden érdemleges pontját szakavatott férfiakból összeállított bizottság vegye komoly és gondos tanácskozás alá, és tanácskozása eredményeiről tegyen okadatolt jelentést a törvényhozásnak. Ezen érdemleges pontok közül csak néhányat említek fel itt némi tájékoztatásul és pedig megannyi kérdés alakjában. 1. Hol szükséges elemi iskola, minthogy az Unióban, hol 150—300 lakos találtatik, már iskolát kötelesek nyitni. Ez pedig, igen természetesen, a község dolga. Ha ezt a község elmulasztja, az állam keresetet indít ellene, de olyan szülő is indíthat keresetet a község ellen, kinek gyermeke nem kapott kellő helyet az iskolában. 2. Hány főből álljon az iskolai helyi bizottság és mikor ujittassék meg? mi jogai vannak, s e jogaiban ki támogatja? mi kötelességei vannak, s kinek felelős mind cselekedetei mind mulasztásaiért? 3. Csupán csak községi iskolák mellett, melyekhez mint ilyenekhez a papnak semmi hivatalos köze nem lehet, nincs-e veszélyeztetve a község vallásos érzülete, s fennállhat-e a maga tisztaságában a népesség erkölcsé? 4. Minden áron kell-e arra törekedni, hogy a fiu-növendékek külön, a leány-növendékek ismét külön épületekben és tanítók által taníttassanak? 5. A ki egyszer tanító, élethossziglan kell-e annak okvetlenül tanítónak maradnia? 6. Taníthatnak-e kitérő sikerrel nemcsak alsó, hanem

*) Míg jelen előadások a sajtó alatt elkészültek, a nevezett füzet is megjelent.

magasabb még pedig vegyes nemű iskolákban is nőtanítók? 7. Lehetséges-e egyetemet képzelní, melyben az elsőtől az utolsóig minden tárgyakra anyanyelven adatanának elő stb.

Nem kisebb érdekű közlemény a második, mely az elemi oktatás állását Nagybritanniában és Írlandban ismerteti, az angol korona alatt létező főgyarmatokat is odaértve. Ennek szerzője is Laveleye, ugyanazon Laveleye, kinek tollából vette napjainkban Deák Ferencz életét Európa, s Szász Károly általi fordításban a magyar közönség.

A harmadik közlemény Hollandia elemi iskoláit ismerteti, nagyrészt szintén Laveleye után; a negyedik Poroszország iskoláit; az ötödik közlemény az általános tankötelezettséget fejteti törvényhozási szempontból ismét Laveleye után. A hatodik és hetedik közlemény ismét Anglia közoktatásával foglalkozik, és pedig amaz a közép-osztály számára fennálló középfoku intézetekkel, emez tüzetesen az alsó rendű nép számára nyitva álló elemi iskolákkal. Ezt az utóbbit az teszi ránk nézve különösen érdekessé, hogy Anglia is épen úgy küzd a felekezeti iskolarendszer bajaival mint hazánk; csak hogy szegény hazánk állapotát százszorososan nehezítik a nemzetiségek jogosult érdekei és jogosulatlan követelményei, és még leginkább az, hogy a legtöbb jogosulatlan követelmény a hosszú törvényszünet alatt módot és alkalmat talált a jogosult érdekek álarczát ölteni magára, és hihetőleg sok időbe fog kerülni, míg az illetők át fogják látni, hogy így álarczoskodva senkinek sem ártottak annyit, mint önmagoknak és ártatlan gyermekeiknek.

E dolgozatok sorába tartozik még kettő. Egyikben vázlatokat találunk a helvét népoktatás köréből. Ez már eredeti magyar dolgozat, oly férfiú tollából, kit a tanulásvágy és tanítási hajlam már kora fiatalságában vitt azon nép hazájába, mely a közoktatás terén az első helyen áll Európa összes államai közt, s ki érett férfiú korában nem rég ezt az utat még egyszer megtette, kiterjesztve azt azon nép iskoláinak megtekintésére is, melyről nem rég (1866) az európai közvélemény azt nyilatkoztatta ki, hogy nem új szerkezetű fegyvere (a gyorsan lövő puska), hanem iskolamesterei vívták ki azon győzelmeket, melyeknek egymást követő sora oly döntő befolyást gyakorolt Európa közepére.

A másik végre hosszasan és terjedelmesen a mi hazai iskoláinkról értekezik, és pedig elsőben a népoktatásról, a tudományos oktatásról későbbre igérvén hasonló tanulmányt, melyet azonban még nem láttam, s melynek birálatába bocsátkozni itt sem helyén, sem idején nem volna.

III.

Milyenek az eredmények, melyeket a közoktatási statistika már is felmutathat.

E kérdésre, t. H., röviden felelni lehetetlen. Hála Istennek és a nemzet hű fiai ügyekezetének, közoktatásunk ügye, bár távol áll is a mindnyájunk által a közjó érdekében óhajtott czélszerűség és tökély fokától, sokat bír felmutatni, a mit nagyobb nemzetek is irigyelhetnének tőlünk, és nagyban véve meglepőleg hasonlít a hazai földművelés jelen állapotához.

Vannak gazdaságok az országban, melyek czélszerű berendezés, kellő beruházás, munkáltatás és jövedelem tekintetében bátran versenyezhetnek a külföld jó karban tartott nem egy gazdaságával. Vannak ellenben a kisebb birtokosok kezei közt olyan gazdaságok is, hol a jövedelem nagyobb részt a természet ingyen ajándéka, s a talaj meg a munkáltatás évről évre nem sokat változván, a bővebb vagy szűkebb termés egyenesen csak a kedvezőbb vagy mostohább időjárás következtében; s valamint az ország földje vagy is talaja általánosan jó lévén, földművelésünk jelen állapota a legszebb reményekre jogosít fel jövőben, úgy vagyunk közoktatásunk ügyében is. Ennek alanya, a hazai fiatalság fogékonysága minden iránt, a mit szépnak és jónak nevez az emberiség, s mi tökéletesen megfelel annak, a mit a hellén nép virágzása legszebb korában *καλον καγαθον*-nak mondott, s a mit fiatalsága nevelésében a tanítók és tanulók főczéljául tűz vala ki, fiatalságunk e fogékonysága a közoktatás terén is a legszebb reményekre jogosítja a nemzetet.

Közoktatásunk állásának kiderítésére az országos statistikai osztály mindent megtett, a mit körülményeink tennie megengedtek. Feldolgozta az anyagot, mely rendelkezésére állt, és intézkedett, hogy munkálatainak eredménye az anyag természetéhez képest nagyobb kisebb részletességgel sajtó útján lásson világot. A füzet,

mely ezen eredmények közzétételére van szánva, az előleges terv szerint, még 1868-nak vége előtt akart megjelenni.

Azonban némely hiányzó adatok bevárása és némelyeknek késő beérkezése, másoknak végleges elmaradása, a feladat physikai nagysága, a statistikai osztály teendőinek sokasága, és sokban az úttörés kénytelensége lassuvá tették a kéziratnak sajtó alá teljes elkészítését; a kész kézirat kinyomatását viszont a múlt évben ország-szerre tapasztalt nyomdai fennakadások késleltették. Ezen okok összehatásának kell tulajdonítani, hogy a közoktatás állását felmutató tábláink a tervezett időre nem jelentek meg.

E késedelmet őszintén sajnálom az ügy érdekében is; de különösen sajnálom ezen előadásaim érdekében, hogy a füzet nincs még kezeink között. Ennek nem léteben ugyanis kénytelen leszek tantügyünk állásának képét előbb szavakkal rajzolni önöknek lelki szemei elé s az így ellőállandó rajzot azután magyarázni; holott, ha a számok ezreiből álló táblákat nyomtatva látnák magok előtt, nekem azokat magyaráznom, önöknek a fejtegetést megérteniök sokkal könnyebb volna.

A közoktatás jelen állásáról minél tisztább rajzot akarván vázolni, mindenekelőtt külön kell választanunk a közoktatás legalsó vagy is elemi fokozatát annak közép fokozatától, ezt viszont a felső fokozattól. E fokozatok a növendék korához vannak mérve, s ha a tantügyet legbenső lényegében fogjuk fel, csak is a növendék kora és értelmi tehetségeinek korához mért fejlettségi foka tesz a tanfolyamok elemi, közép és felső fokozatai közt különbséget s korántsem a tantárgyak lényege. Testi és erkölcsi, olvasási és írási, számolási és mérési, elemzési és összeállítási vagy alkotási gyakorlatok, és ezeknek vezetése mellett minél helyesebb fogalmak megszerzése minmagunkról, mint egyénekről és mint a család, a község, az ország és az emberiség tagjairól; minél helyesebb és teljesebb megismerése az emberiség és saját nemzetünk multjának és jelenének; megismerése az egész természetnek a mint ez minden irányban körülvesz minket, és megszerzése azon gyakorlati ügyességeknek, melyek az emberi nem fenntartására és a mai műveltségi fokozatnak tovább fejlesztésére szükségesek: ezekből áll röviden összevonva az összes emberi tantárgyak összege. Ezeket a növendék az emberiség zsenge korától fogva tanulgatja és fogja tanulgatni mindaddig, míg e földet ember fogja lakni; mert az emberi természet három fővonása nem fog megváltozni soha, úgy mint: teljes tudatlansággal lépend a világra mindig, tudományt és pedig több-több

tudományt fog keresni mindig, és bármennyit ismerend valamikor, tanulni valója maradand még mindig.

A legalsó iskolákban mindezen tantárgyaknak korához mért elemeit, a tárgyak neveit és rövid történetét tanulja; a középsőkben a tárgyak fogalmait és e fogalmak történetét, a felsőkben a tárgyak lényegét vagy eszméit, folytonos testi és erkölcsi, olvasási és írási, számolási és mérési, elemzési és alkotási gyakorlatok közt.

Természetes okok hatása következtében történt, hogy nem csak hazánkban, hanem másutt is előbb gondoskodtak magasabb tanintézetek létesítéséről, és csak későbbben az alsók oly széles elterjesztéséről, mint ezt mai nap látjuk. Helyesebben szólva, régente a fiatalság két részre oszlott: az egyik és pedig a legkisebb rész tudományok tanulására fordította növendék-éveit: a nagyobb rész egészen kívül maradt a tudományok szentélyén, és az élet gyakorlati mezéjén töltötte fiatal korát. Amazokból lettek a papok és bírák, íródeákok és köztisztviselők, ügyvédek és tanárok, orvosok és egyéb tudósok; a tanulatlanok az élet legkülönbözőbb gyakorlati pályáin kezdve a földművelés legalsó fokától az ipar és kereskedés bizonyos magasságáig foglaltak állást. A teljesen kitanultak és teljesen tanulatlanok között azok foglaltak helyet, kik a megkezdett tudományos pályáról annak bevégezte előtt bármi oknál fogva leszorultak.

Ez az állapot ma sem szűnt meg egészen. A népség kisebbik része választja a tudományos pályát azon szándékkal, hogy azt teljesen be is végezze, s a kik ilyen szándékkal lépnek rá, nem mindnyájan olyan szerencsések, hogy be is végezhesék azt. A nagyobb rész csak néhány évet szentelhet a tudománykeresésnek. A legalsó nép egész rétegei csak kényszerítve küldik gyermekeiket iskolába, s alig várják, hogy ismét otthon foghassák őket, kikből — mint mondják — nem akarnak se papot, se alispánt nevelni. Ennél fogva sok olyan ember volt eddig köztünk, ki fiatalságában a kényszert kikerülvén, mire megöszült, késő bánattal és nemével az irigységnek tekintett gyermekeveire vissza és kortársaira fel; azok elrepültek, nyom nélkül és visszahozhatatlanul, ezek mélyen magok alatt hagyták őt, szegénységben és — a mi a tudatlanságtól elválaszthatatlan — lerázhatatlan szolgaságban. A nőnem pedig, tudjuk, hogy nálunk a magasabb tudományok köréből teljesen ki van zárva; csak kevésnek közölök kedvez a szerencse annyira, hogy az írás, olvasás és számvetés elemein túl is képezhesse magát; a legnagyobb rész minden tudományos támasz és vezérsugár nélkül futja be az élet hova tovább annál rögzöbber és meredekebb ösvényét.

Csak a reformatio idejétől fogva és főelvei következtében indult meg az a mozgalom az eszmék és nézetek világában, mely hosszú és nehéz küzdelmek után végre minden egyes ember jogát segítette diadalra, és ha gyakorlati érvényre nem is mindenütt még, de legalább elvben való elismerésre, azon jogát t. i., hogy minden ember saját szemével tanuljon nézni, saját eszével okoskodni, saját lábán járni, és önmagát kormányozni.

Nagy diadal ez, t. H., és hiba volna elfelejtenünk, hogy e jogot ma sem látjuk minden megtámadás ellen biztosítottak. A támadás, ha nyíltan történik, kellemetlen lehet ugyan, de ha a védelemre el vagyunk szánva és készülve, nem nagyon veszélyes. Bezzeg annál veszélyesebb a támadás akkor, ha támogatás színe alatt közeledik felénk és segítség színe alatt vesz részt fáradalmainkban. És, mi tagadás benne, a közoktatás ügye ilyen helyzetben van most is nem egy országban. Van iskola a tanítás minden fokozatából, vannak tanítók és tanárok, igazgatók és felügyelők, s a fiatalság ha nem is feles, de szép számmal bejár az oktatásra, de a siker, melyet fel bír mutatni, midőn az iskolákból kilép, nincs semmi arányban a tanulásra fordított, helyesebben, az iskolában töltött idővel, nincs arányban a költséggel, melybe a taníttatás az országnak és a tanulók szüleinek kerül, és nincs arányban az ország szűkségeivel, a szülék reményével s még kevésbé a kor szellemével.

Ezt mindenütt fogjuk tapasztalni, hol a szó nem törhet magának utat a közvélemény ítélőszéke elé. Ez az eset pedig olyan országokban is fordulhat elő, hol a törvény a szót és sajtót szabadnak jelenti ki, és e szabadságában meg is védi, mert, hiába, a törvény sem védheti a szabad szót az alattomos megtámadások ellen. Ezt az emberi nem egész történelme bizonyítja.

Elég legyen azonban ennyi figyelmeztetéstől, és mintegy azon szempont megjelölésétől, melyből jó lesz azon adatokat szemlélni, melyeket közoktatásunk állásáról a hivatalos statistika máig kiderített és összeállított. Fogjunk most ezen állás ismertetéséhez, azon sorban, melyben a már érintett füzet egész közoktatásunkat feltárja az országnak.

A közoktatási füzet, melyből az előadásom folyamában felhozandó adatokat merítettem, mindenek előtt három felé oszlik, először azon adatokat közölvén, melyek a magasabb tanintézetekről szólnak; azután azokat, melyek az úgynevezett középtanodákra vonatkoznak, végre azokat, melyek az elemi oktatás állapotát tüntetik legalább nagyjából szembe. Minthogy az egész füzet táblákból áll, mindent, a mit a táblák megértésére tudni szükséges, a

bevezetésben található s azonfölül a tartalommutatóban. Lássuk tehát mindenek előtt magasabb tanintézeteink sorát, számát és állását, miként azt kimért időnk rövidségénél fogva lehet.

Felső tanintézeteink.

A magasabb vagy felső tanintézetek sorában az első hely mindenképen a m. kir. tudomány-egyetemet illeti, azt az intézetet, mely magyar vendégszeretettel előttünk is megnyitotta egyik tantermét, kik e rendkívüli tanfolyamra mint előadók és hallgatók egyesültünk.

Ezen intézetet, mint ma fennáll, külsőleg egészen azon intézetekhez hasonlít, melyeket a külföldön Universitas scientiarum, vagy röviden csak Universitas neve alatt szokás érteni, e szónak az illető nemzetek nyelvéhez alkalmaztatása szerint.

Ha e latin kifejezést Universitas scientiarum vagy e magyar tudomány-egyetem betűszerinti értelmében vesszük, azonnal szembetűnik, hogy e kifejezés olyan korból maradt ránk, mely nagyon távol állt még a bölcsesség vagy helyesebben az önismeret azon fokától, mely Sokrates szerint annak átlátásával kezdődik, hogy voltaképen semmit sem tudunk. Mily büszkén hangzik e szó Universitas scientiarum! mily sokat mond a mi nyelvünkön e czim tudományok egyeteme vagy röviden egyetem! S ha kutatni akarnók, hogyan történhetett, hogy e kifejezéseket épen annak a kornak férfiai találták fel és alkalmazták, mely kor mai felfogásunk szerint, a tudománynak csak külső héjával vesződőtt s a lények valójának megismerése helyett árnyékokkal foglalkozott, előbb utóbb megtalálnók a talány kulcsát. Az, a mit akkor tudománynak neveztek, abból állt, hogy a tudósnak az illető szakban a legnagyobb hírű mesterek irományaiban jártasnak kellett lenni. Így állapotott meg idővel a felső tudományon alapuló magasb életkörieknek megfelelőleg négy külön tanszak, melyek együtt ama korban az egész tudományos irodalmat kimerítették. E négy tanszak azonban akkor sem volt logikailag berendezve. A tanulónak ugyan is előbb át kelle mennie az úgynevezett bölcsészeti tanszakon vagy facultáson, és csak ha azt elvégezte, választhatott az egymás mellé állított három tanszak közül egyet, t. i. vagy a theologiait vagy a jogit, vagy az orvosit. A ki ezután e tanszakok valamelyikét oly kitünő sikerrel végezte, hogy abból kész volt szigorú vizsgálatot adni, és nyilvános vitatkozásra kiállván, annak leginkább megtámadott tételeit előbb ünnepi előadásban kifejteti, azután pedig bárkinek ellenvetései ellen rögtön és pedig diadalmasan meg-

védeni, miután mindezeknek eleget tett, azt ünnepélyesen kiállított és megpecsételt okmányban doctor czimével ruházták fel, és a tudomány jelképétül is használt borostyán-övezte kalapot téve fejére, elismert tudósnak avatták, miáltal jogot nyert az illető szakban nyilvánosan tanítani, vitatkozni, könyveket írni, és a papi, ügyvédi vagy orvosi gyakorlatra szükséges engedélyért ahhoz folyamodni, a ki ezen engedély magadására fel volt jogosítva, úgy mint: a papok részére az illető egyházi hatóságok, az ügyvédek részére a főtörvényszékek, az orvosok részére pedig a polgári hatóságok, némely országokban magok a fejedelmek.

A mondottakból következik, hogy a bölcsészeti tanszak, habár az egyetemeknél a többi három tanszakkal egyenjogunak látszott, voltaképen mégis alárendelt polczon állt, mint olyan, mely önálló életpályára nemvezetett, s a többinek mintegy csak előcsarnokául szolgált. Szoros logika szerint tehát az Egyetem állt egy előcsarnokul szolgáló tanfolyamból, melyből azután az illető tanuló, vagy műszóval, az egyetemi polgár előtt három ajtó, vagy ha úgy tetszik, lépcső nyílt, s ezekből választhatott egyéni hajlama vagy körülményei szerint.

Ilyen szerkezete volt ennek a mi pesti egyetemünknek is 1848-ig vagy szorosabban véve addiglan, míg idegenek vették át az ország kormányát, és hozzá nyultak változtatató kezökkel az egyetem rendszeréhez is. A tett intézkedések és változtatások elbeszélése és jellemzése az egyetem történetirójának lesz feladata. Nekünk elég tudnunk annyit, hogy a bölcsészeti tanszak meghagyatott ugyan név szerint, s némely tudományágak előadására felállított új tanszékekkel bővítettet is; de másfelől azt a tudományt, melynek neve kiválszólag bölcsészet, vagy is ósrégi szokás szerint, philosophia, irgalmatlanul kiküszöbölték. Ennek elmaradtával egyuttal a bölcsészeti tanszak megszűnt kikérülhetetlen előcsarnoka lenni a többi három tanszakkal és e helyett melléktornáczczá lett, melybe jární mindenkinek szabad ugyan, melybe jární egyik másik esetben az egyetemi polgárok némely osztályai vagy egyesei kötelesek is, de csak mellék óráikban és egyes tudományágak hallgatása végett. Minthogy azonban a régi gymnasium csak hat osztályu volt, s fiataljaink közöl némelyek már 14, 15, 16 éves korukban kerültek ki belőlök, mely korban még a leggyorsabb fejlődésük sem tartattak elég erősöknek arra, hogy akár a theologiába; akár a jusba, akár a medicába léphessenek, e tekintet vonta maga után a gymnásialis folyamnak kiterjesztését nyolcz évre, azon biztatással, hogy a 7-ik és 8-ik évben a szorosan vett philosophiából is fognak tanulni any-

nyit, a mennyi szükséges, hogy az egyetemen sikerrel folytathassák tanulmányaikat azon szakban a négy közül, melyek most már egyaránt nyitva állnak a közülök választani készülő fiatalság előtt.

A különbség a régi és az újabb rendszer között szembeszökő. A régi rendszer idején a hallgatók száma a bölcsészeti tanszakban volt a legnagyobb. Az ország minden részeiből összegyűlt, fiatalok, fogékony keblű, az akadémiai polgárok szabadságát és önmagokat még becsülni tudó, eszményi javakért mindent tűrni és áldozni kész és nemes versenyben egymást felülmulni törekvő hallgatók százai töltötték meg a nagy nevű tanárok tantermeit, mert az összes gymnasiumok színe java folyt együvé 9—10 teremben. Száz meg száz önzetlen és rokonszenvteli fiatal kebel lelkesült a most először magasabb szempontból előtte kitérő hazai történelem képein s a bölcsészet által előtte feltüntetett szépnek és jónak magasztos eszméin, és az egész életre kötött barátságok egész láncolata fűződött a jólelkű magyar ifjúság rétegein át; mert a bölcsészeti két év még nem vezetett kenyérre, csak magasabb tanszakra. E szerint mindazok, kik utóbb akár a theologia és jogtan négy évébe, akár az orvosi pálya öt évi folyamába átmentek, előbb a két évig tartott bölcsészeti szakban együtt örültek az élet tavaszának, a szabadon mozgó élet- és erőteljnek és a magasabb tudomány oly szeliden világitó, oly jótékonyan melengető sugarainak. Az új rendszer szerint ellenben tanulóink a philosophiával ama szűk korlátok közt ismerkednek meg, melyeket a gymnasialis tanmódszer és fegyelem követel, s midőn az egyetemen találkozik az ifjúság, már pályát választott, már nemcsak kor- és tanulótársat lát egymásban, hanem olyan vetélytársat, kivel majdan az élet komoly térein is lesz kénytelen versenyezni mindazon javakért, melyekért az életben versenyezni szokás, milyenek a vagyon, a hatalom, a befolyás, a világ kegye, a dicsőség stb.

Hogy mit kapnak fiataljaink a gymnasiumban philosophia helyett, azt, bár nem ide tartozik, itt is elmondhatjuk. Kapnak nagyon sovány logikát, nagyon élettelen aesthetikát és kapnak bölcsészettörténelmet, mielőtt a philosophia hivatásáról, feladatáról és nehézségeiről helyes fogalmat kaptak vagy szerezhettek volna.

Oly férfiak, minőkre egyetemünk bölcsészeti karában például Révay Miklós, Horváth István, Veszerle József és Imre János nevei alatt emlékezünk, ilyen férfiak világos és bátor előadásai szították fel lelkes hallgatóik szívében a hazaszeretet azon szikráját, mely kiolthatatlan ugyan, de melytől minden táplálékot megvont, melyet minden legkisebb szellő érintésétől megóvni és

elzárni törekedett az akkori hatalom. S e férfiak mindegyike csak fokozta eszméinek hatását, ha olykor lerázva a latin nyelv nyűgét, magyar hangokban folytatta vagy végezte be latinul kezdett tanítását. E férfiak tanítványaiból lettek utóbb a zászlóvivők a nemzeti újjászületés azon mozgalmában, melynek története szemeink láttára folyt, mely végzetes félbeszakítás után ujult erővel folyásnak indult megint, s melynek ime kellő közepében benne vagyunk mink is.

Aligha csalódom, t. H., midőn úgy vélekedem, hogy a napjainkban az újabb nemzedék soraiban feltűnő elvtelenséget, a napi vitákban oly sok zajt okozó fogalomzavart, a nézetek ferdeségét s a helytelen irányok kiengesztelhetetlen ellentétességét annak kell tulajdonítani, hogy egyetemünkön és akadémiáinkon a mélyebb bölcsészeti tanulmányok megszűntek kötelezett tantárgy lenni, a nélkül, hogy más tanulmányok által helyettesítettek volna, melyek képesek lennének ama hiányt, ha pótolni nem is, legalább kevésbé érezhetővé tenni.

De ideje, hogy már az egyetem tényleges állását vegyük szemle alá.

Mint az eddig mondottakból már kiderül, egyetemünk czime: Magyar kir. tudomány-egyetem. Áll négy, t. i. theologiai vagy hittani, jogi, orvosi és bölcsészeti tanszakkból vagy tudománykarból (facultas); mind a négy szakban fel van jogsóítva doctori okleveleket kiadni, azonkívül pedig minden szak alkothat collegiumot, melybe maga választja a collegákat az országban élő szakbeli doctorok közül. Az egyetem élén ugynevezett magistratus academicus áll, mely évenkénti választás útján újítatik meg. Az egyetemi hatóság élén áll a rector magnificus, ki évről évre felváltva más-más tudománykarból választatik; a rector mellett az egyes szakok karnagyjai vagy dékánjai állnak; az elmúlt évi dékán a következő évben mint prodeán támogatja utódát. A hatóság valamennyi egyetemi nyilvános rendes tanár által egészítettet ki, kik mint senatus academicus vagy egyetemi tanács vesznek részt az egyetemet vagy annak egyes szakjait illető ügyek elintézésében. Van végre az egyetem alsóbb rendű ügyeinek kezelésére szükséges személyzet, részint házi tiszték, részint szolgálattelvő segédek alakjában.

A pesti egyetemnek olyan épülete, melyben egészen elférne, még nincs. Főépülete az, melyet a nép is csak egyetemnek nevez, az előtte elterülő kis polygont, egyetemi térnek, egyik ide vezető utczát egyetem-utczának, a tőszomszédságában lévő egykori Pálosok templomát egyetemi templomnak, a nem messzire a Ferencziek

terén és épületében elhelyezett könyvtárt pedig egyetemi könyvtárnak. A főépületben vannak, egy tanárnak s a tiszti és segédsemmélyzetnek lakásain kívül, a nagyobb és kisebb diszterem, a bölcsészeti és jogi tanszak tantermei és a természettudományi, különösen ásvány és vegytani, valamint a természettani gyűjtemények és műtermek. A templom tulsó oldalán látható épületben az országnak igen nagybecsű intézete van elhelyezve, t. i. a központi papnövelde. Ebben az egész országból, Erdélyt és a Drávántuli társországokat is ideértve, olyan róm. és gör. katolikus papnövédek tartatnak el, kik méltóknak találtattak, hogy a theológiát az egyetemen hallgathassák. Minthogy nálunk az a szokás, hogy theológiát csak azok hallgatnak, kik papi szolgálatra készülnek, a papi szolgálatra készülők pedig az egyházak fejei által már jókor kiszemeltetnek és e czélra fennálló növeldékben tartatnak: a központi papnövelde növendékei zárt körben és ugyan abban az épületben hallgatják legnagyobb részét a theologiai tanfolyamnak, és csak az egyházi jog hallgatására jönnek át a főépületbe.

Nagyobb kényelmök és a világtól való elszigetelés kedvéért az egyetemi könyvtár theologiai osztálya legnagyobb részt szintén amaz épület belsejében van felállítva.

Az orvosi kar, mint önök is tudják, nagyobbrészt a hatvani és az újvilág-utcza északnyugati sarkát képező épületben tartja előadásait, másik része az országunak van egy földél alatt az állatorvosi tanfolyammal, továbbá a gyakorlati tanulmányok kiegészítésül mind a városi közkórházba, mind az ősz-utczában létező gyermek-kórházba szoktak az orvosnövédek zarándokolni. Végre az egyetemhez tartozott egykor a budai oldalon és pedig a Gellérthegy tetején állott csillagda és tartozik most is az üllői ut déli vége felé az Orczykert és Ludoviceum közelében diszló füvészkert.

Mindezeket összegondolva, elmondhatjuk, hogy tudom. egyetemünk eddig, igaz, csak egy van, de ez az egy, ha helyiségeinek szétszórtságát terjedelemnek akarnók venni, legalább külsőleg elég terjedelmes. Ámde egyetemünk nemcsak terjedelmes, hanem, ha jóvedelme forrásait nézzük, alapja is elég mély és szilárd.

Van ugyanis az egyetemnek — a vallás és közoktatási m. k. miniszternek apostoli királyunk *ő Felségéhez* 1868-ban május 20-án benyújtott hivatalos Előterjesztése szerint — Bozsókon, Dunaföldvártn, Pécsváradon, Sellyén, Triumfslécsen és Znyováralján földbirtoka, összesen 33,702 holdra menő területtel, melyből azonban a mondott évben csak 5,645 hold volt gazdasági mive-

lés alatt, 28,057 hold ellenben erdő, ennek következménye pedig az, hogy az erdőkből eredő jövedelem nem fedezte a költséget sem, s még 47 forintot kellett a másik ág tiszta jövedelméből ráfizetni, mely e 47 forint levonása után még 92,702 fjt adott. Volt és van továbbá az egyetemnek Budán nyomdája, mely 1867-ben 30,000 forintot jövedelmezett, és Kőrömczbányán papirgyára, melynek tiszta jövedelme 1867-ben 1756 ft 72 kr volt, az 1868-ik évi előirányzat szerint pedig 1625 ft *). Végre volt az egyetemnek állam-, ipar- és magánkötvényekből álló és rendesen kamatozó tőkepénze, mely 1867. decz. 31-én 2,811.283 ft 82 kr-ra ment, évi 143,831 ftnyi kamattal **).

A tanári kar, a tannyelv, az egyetemi polgárság és egyéb ide vágó tárgyak statistikáját későbbre hagyva, most átmegyünk néhány perczre Budavárába, hol egy másik egyetem vonja magára figyelmünket, t. i. az ugynevezett műegyetem.

Ezen intézet, melynek multja még aránylag rövid, jelen állapota elég sanyaru és nehéz, hihetőleg rövid idő mulva érdemekben gazdag jövőre tarthatand számot. Multja rövid, mert szemünk láttára keletkezett, nem is Budán, hanem Pesten, hová most is visszashajtanak mind tanárai, mind tanulói. Mint szerény műtanoda vette kezdetét, a felejthetetlen utolsóelőtti nádor nevével ékesítve, kinek ötven évig az országnak szentelt hű és kegyes szolgálataira kívánta fennállása által is emlékeztetni az önzetlen és igaz jó barátokban nem igen bővelkedett nemzetet. Eddigi élete rövid bár még, de mint a hősök fiatal kora lenni szokott, küzdelmekben már is gazdag, s mint a hegy hátán meggyökerezett fa kemény talajból szívja viharok dulása közt táplálékát, úgy kellett annak is, a mit ma már budai kir. műegyetemnek czimezünk, a legmostohább viszonyok közt szerezgetni össze fennmaradhatása és gyümölcsözhetése kellékeit. Költségeinek kimutatását még most is hiába kerestem az oktatásügyi miniszter az imént említett előterjesztésében, annak jeléül, hogy sem a pesti egyetem alapjából nem huzott segélyt, a mi természetes is, a mennyiben annak saját határozott rendeltetése volt, de nem huzott segélyt az ugynevezett tanulmányi alapból sem, noha ennek neve nem foglal magában tiltakozást a műegyetem segélyezése ellen; azon jelentésben pedig, melyet az 1868-ik évre előterjesztett államköltségvetés tárgyában a képviselőház pénzügyi bizottsága az

*) Lásd a fenczimzett előterjesztés 15-ik mellékletét.

***) Kit a részletek érdekelnek, megtalálja azokat a miniszter ur előterjesztésében, melynek V. melléklete az egyetem szükségleteit és fedezetét tünteti szembe.

országgyűlésnek tett, a 41-ik lapon szóról szóra ezek állanak: „Másodszor: a budai műegyetem tekintetében kimondatni véli a bizottság, hogy e nagy fontosságú országos tanintézet csak úgy lesz képes megfelelni hivatásának, ha az állam által jelentékenyebb mérvű anyagi támogatásban fog részesíttethetni, s különösen azt, hogy a tanároknak eddig szerfelett csekély és állásukból folyó kötelességeikkel semmi arányban nem álló fizetése illő mérvben javíttassék.“ A 42-ik lapon pedig ezt találjuk: „Negyedszer: a kir. jogakadémiákat magában foglaló rovatoknál a bizottság egyetértésben a miniszteriummal érvényesítendőnek tartja azon elvet, hogy az oktatási díjak fejében befolyt pénzek ne az állami pénztárba folyjanak, hanem a felette csekély fizetéssel ellátott illető tanárok javára irassanak, azaz az általok tartott tanórák számaránya szerint azok közt osztassanak ki. Ugyanez elv lenne alkalmazandó a műegyetemnél is, a tanárok szerfelett nyomasztó anyagi helyzetük némi javítására addig is, míg e részben törvényhozásilag a kellő intézkedések meg fognak tétethetni. A kolozsvári orvossebészeti tanintézetre nézve pedig a miniszter ur felkérendőnek tartatik arra, miszerint az ez intézet kellőbb dotatióját illetőleg a legközelebbi költségvetés alkalmával a szükséges előterjesztéseket tegye meg.“

A jelentés e szavaiból két tanulságot meríthetünk: az egyik bizonyítja, hogy a mit a budai műegyetem sanyaru helyzetéről mondtam, igaznak el van ismerve az országgyűlés pénzügyi bizottsága által is; a második bizonyítja, hogy ezen egyetem nagy fontosságát már ismeri a törvényhozás, ez pedig reményt nyújt arra, hogy mind a törvényhozás, mind a közigazgatás mindent el fognak követni, a mi szükséges, hogy ezen aránylag még zsenge, de nagy jövőjű intézet minél jobban megfelelhessen egyfelől az ország szükségseinek, másfelől pedig a tudomány követelményeinek, melyek hártárt nem ismernek s ennél fogva megállapodást sem engednek meg.

A műegyetem sokban különbözik más szempontokból is a tudom. egyetemtől. Mint az újabb kor alkotása, korlátokat nem ismer és nem szorítkozik bizonyos facultásokra, hanem minden szükséges bővítésre képes. A mint most áll, három szakfolyamat találunk benne, mérnöképítészeti, gépészeti és vegyészeti vagy szélesebb szóval természettanit. Doctorokat a műegyetem nem bocsát ki kebeléből, hanem hiteles bizonyítványokkal tanuskodik azoknak képességéről és készülségéről, kik a tanfolyamat sikerrel végezték. Valamint a tudom. egyetem bölcsészeti folyamában gondoskodva van gymn. tanárjelöltek kiképzéséről és megvizs-

gáltatásáról, úgy itt is hasonlólag, de az intézet hivatásának megfelelőleg reális-kolai tanszékekre készülő jelöltekre nézve. Vizsgálatonfelül a gépészeti szakban olyanokat is, kik magasabb tudományos és műtani előkészület nélkül, gőzhajókon, vaspályákon, gyárakban vagy a mezői gazdaságnál alkalmazott gőz- és más gépek vezetésére vállalkozni kívánnak s már gyakorlati tanulmány és tapasztalás által annyi jártasságot szereztek, mely őket a vizsga letételére jogosítja.

Most menjünk Kolozsvárra, hol, mint mondtam, egy új egyetemnek kezdetei már megvannak. Névszerint az orvosi szakra nézve meg van a további fejlesztésre váró csira egy m. kir. orvossebészeti és szülészeti tanfolyamban, mely az orvossebészeti szakban három évi kötelezettséggel jár és sebészi meg szülési oklevelekkel jutalmazza a tanfolyamot sikeresen bevégezettek szorgalmát és képességét.

A pesti m. kir. tud. egyetem, a budai m. kir. műegyetem és némileg a kolozsvári orvossebészeti intézet úgy állnak az országban egyenként, hogy eddiglen mindegyik egyetlen példány a maga nevében. Ezekkel azonban az országban létező magasabb tanintézetek sora nincs befejezve. Mikor a központi papnöveldeit említettem, már volt szó arról, hogy abba olyan növendékeket küldenek a hazai róm. és gör. katolikus érsekek és püspökök, kiket kiváló tehetségeik- és szorgalmuknál fogva a többinél alkalmasbáknak tartanak arra, hogy a theologiai tanszakot az egyetemen végezzék s majdan doctori oklevéllel térjenek vissza.

Vannak e szerint másutt is növendék-papok, kik a theologiót nem az egyetemen, sőt a philosophiót is nem a rendes gymnasiumban, hanem külön nevelő-intézetekben tanulják. E nevelő intézetek általánosan ismert szóval seminariúmoknak, a bennök tanulók seminaristáknak neveztetnek, s ezekkel ellentétben externistáknak azok, kik a papi pályát választották ugyan tanulmányaik irányául, de a seminariúmiban már nem kaptak helyet. Sőt újabb időben, midőn, a magyar nyelv visszahelyeztetésével természetes jogaiiba, szélesebb körökben kezdett pezsegni az élet, s a jobb tehetségű fiatalság megszűnt tömegesen a papi pálya felé tolongani, nehogy a seminariúmok üresen maradjanak vagy csak gyéren teljenek, de más okoknál fogva nálunk is láttunk keletkezni új fajta seminariúmokat csak nem még gyermeközök számára, kik a gymnasium négy alsó osztályát úgy a hogy elvégezték, a további éveket pedig már papi köntösben járják.

Nekünk azonban itt csak azon seminariumpokkal lesz dolgunk, melyeknek növendékei theológiát tanulnak. Ezeket más szóval hittani intézeteknek mondjuk, mert olyan szóra van szükségünk, mely alá a seminaristákon kívül az externisták is férnek, minthogy nem csak a római és görög katolikus hittieknek vannak theológiát tanuló papjelöltjeik, hanem minden más felekezetnek is, és ezeknek kényelmére szintén fennállanak nem ugyan szorosan vett seminariumpok vagy papnöveldek, hanem hittani intézetek. Egyedüli kivételt tesznek e tekintetben az izraeliták, kiknek eddiglen az országon belül hittani intézetök nem volt. Sőt, mivel már e pontnál vagyunk, itt veszünk tudomást arról is, hogy izraelita hazánkiai az elemi oktatásra szánt iskolákon kívül, külön felekezeti más tanintézetet nem tartottak szükségesnek; s miután mégis minden tudományos pályán dicséretesen versenyeznek bármelyikével a hazai felekezeteknek, a nélkül, hogy ős vallásuk a mellett akár világosságából akár melegből, akár egyéni, családi és polgári erényeket érlelő erejéből veszítene, nemde czáfolthatlan bizonyítékot szolgáltatnak ezáltal arról, hogy a felekezeti iskola, az egy hittan kivételével, egy felekezetre nézve sem életszükség, és hogy, ha a hittan előadását az iskolák termeiből az illető egyházak előcsarnokaiba utasítandja a kor szellemére hallgató törvény, ennek sem a hittan nélküli iskola nem vallandja kárát, sem pedig az illető felekezetek vallásos buzgalma; a tudományok terjedésének ellenben ez által hathatós segéd fog nyújtani, a tanerök egyesítése s a tőkék czélszerűbb alkalmazása azonnal lehetőségessé válván, mint erről még többször lesz alkalmunk meggyőződni.

A hittani intézetek ismertetésénél már okvetetlen a felekezetekre kell tekintenünk. Kezdjünk a legnépesebbiknek tanintézeteivel. A róm. kath. hittieknek 1865/6-ban, beleértve a központi papnöveldet is, összesen 22 helyen voltak hittani intézeteik, vagy is minden érsekségben és püspökségben egy-egy, és ezeken kívül a szerzeteknek összesen 4, úgymint: a benecének Pannonhalmán, a kapucinusoknak Pozsonyban és a két rendbéli ferenczieknek külön-külön egy-egy. Ez utóbbiakéi az által tűnnek ki, hogy a tanfolyam minden éve más-más helyen végeztetik, és elzarándokolnak Galgócra, Kecskemétre, Gyöngyösre, Nagyszombatba, Pozsonyba és Szokolczára.

A görög-katolikus hittieknek Munkácson és Maria Pócson volt hittani intézetök; a keleti görög hittieknek szerbajkú Kárlóczán és Verseczen, oláhajku pedig Aradon és Karánsebesen. Az ágostai hitvallásuaknak Eperjesen, Pozsonyban és

Sopronban volt teljes hittani folyamuk, Szarvason egyévi, a helv. hitvallásuaknak végre teljes intézetök: Debreczenben, Pápán és Sárospatakon, egy-egy évi folyam Kecskeméten valamint Nagy-Kőrösön is s ezeknek kiegészítőjeként a többi három évi folyam Pesten.

Volt e szerint Magyarországon 1865/6-ban hittani intézet teljes és nem teljes együtt 37, összesen 238 főből álló igazgatói és tanári személyzettel és 1554 hallgatóval, kik közül 1286 seminarista, 268 pedig externista vagy künnlakó.

Erdélyben volt a rkath. hitteknek 1 hittani intézetök, t. i. Gyulafehérvártt; a gkath. h. kettő: Balázsfalván 1 és Szamosujvártt 1; a keletigörög h. 1, Nagyszebenben, az unitárius h. 1, úgymint Kolozsvártt; az ágostai h. 5, Beszterczen, Brassóban, Medgyesen, Nagyszebenben és Segesvártt, végre a helv. h. 1, Nagy-Enyeden. Az izraelitáknak Erdélyben sem volt sem hittani intézetök, sem más az elemieknél magasabb iskolájok.

Az erdélyi hittani intézetek száma e szerint mondott évben volt 11, összesen 73 főből álló igazgató és tanító személyzettel, és 466 hallgatókkal, kik közül seminarista 292, externista 174. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a nagy-enyedi iskolára vonatkozó számok sem a tanárok sem a hallgatók összegében nem foglaltatnak, mert nem jutottak az orsz. statist. osztály tudtára.

Még egy sora a felső tanintézeteknek van hátra, t. i. a jogtani iskolák, melyek ismét három rendűek, úgymint kir. akademiák, lyceumok és némely felekezetek jogtani intézetei.

Kir. Akademia 1865/6-ban volt Magyarországon három: Kassán, Nagyváradon és Pozsonyban. Azóta a negyedik is újra megnyilt, t. i. a győri. Erdélyben kir. Akademia volt kettő, t. i. Kolozsvártt és Nagyszebenben. Lyceum volt Magyarországon kettő, egyik az egeri érsekek pártfogása alatt Egerben, a másik a pécsi püspökök segítségével mellett Pécsen. Az ágostai evangélikusok Eperjesen tartottak fenn jogintézetet, a helv. hitvallásuak ellenben Magyarországon négyet, úgymint Debreczenben, Kecskeméten, Pápán és Sárospatakon, Erdélyben négyet: Kolozsvártt, M.-Vásárhelyen, N.-Enyeden és Székely-Udvarhelytt.

Volt e szerint jogtani intézet, Magyarországot és Erdélyt összefoglalva, összesen 16: az igazgatói és tanári személyzet állt 82 főből, hallgató pedig volt 1285. Itt is megjegyzem, hogy a helv. h. erdélyi intézetek úgy előjárói mind hallgatói e számokban nem foglaltatnak, mert ezekről sem kapott a statist. osztály kellő értesítést. Fog-

laljuk most röviden össze a magasabb tanintézetekben tanított és tanult férfiak és ifjak számát tanszakok szerint, s a következő szám-csoportokat kapjuk:

Tanítottak	Tanultak
1. A hittani szakban 311	2.020 az egyetemet is ide értve
2. A jogtani „ 96	2.329 „ „ „ „
3. Az orvostud. „ 48	509 Pesten és Kolozsvártt,
4. A bölcsészeti „ 30	179 <small>rendes és 737 olyan, kik más szakokban ren-</small>
5. A műegyetemen 29	273 <small>des hallgatók, kiket e szerint itt nem lehetett számba venni, mert az összes számban kétszer fordulnának elő.</small>
Összesen 514	5.310.

E számok méltatását akkorra halasztván, mikor összes tanintézeteinken át mentünk, most rátérünk a középiskolákra, vagy is gymnasiumokra és reáltanodákra.

KSH Könyvtár

IV.

Középfoku tanintézetek vagy gymnasiumok és reáltanodák.

Mily sűrű köd borongott legyen közéletünk még azon tényezői fölött is, melyeknek hivatásuknál fogva messzire kellett volna fényleniök és világítaniok, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint azon tény, hogy irodalmunkban több ízben felvetődött a kérdés, hogy hány gymnasiuma van Magyarországnak és Erdélynek, a nélkül, hogy erre oly választ nyertünk volna, milyent a kérdés természete megenged, közdolgaink felderítése pedig követel, és melyen mint csalhatatlan tudomásból merített értesítésen megnyughattunk volna.

Már pedig, ha azt sem tudta tényleges bizonyossággal senki, hány gymnasium létezik hazánk területén, igen természetes dolog, hogy e gymnasiumok összes és egyenkénti viszonyairól még kevesebb hiteles tudomásunk lehetett, minél fogva minden beszéd e viszonyok felől, mivel tényleges alapja nem volt, szükségképen hypothetikusnak bizonyult be, és gyakorlati eredményre, vagyis czélok és eszközök fölötti tanácskozásra nem vezető, tehát csak meddő vitákat vont maga után. Hazánk társadalmi viszonyai közt minden magánügyekezetenek, mely e ködön keresztül is tiszta látásra irányult, gyümölcstelennek kelle maradnia és tehetetlenségét előbb-utóbb észrevennie, ha talán nem volt is elég erkölcsi bátorsága, azt be is vallania.

A hivatalos statistika, a kormányközegek legkézségesebb támogatása mellett is, e részben maga se győzhette le az előbb panasztam ködöt, úgy hogy azon füzetben, mely közoktatásunk állását van hivatva feltüntetni, több helyen adatok helyett kérdőjeleket voltunk kénytelenek nyomtatni, más helyeken pedig már messziről tátong a hézag, az üresen hagyott sorok vonalai; míg ismét nem

egyszer a helyeket is kellett megneveznünk s a számokat kiírnunk, melyekre nézve kellő értesülést ismételt kérelemre sem kaphattunk. Abban különbözik épen a köd a homálytól, hogy a homályt akár egy gyufa elégetésével is el lehet egy időre és mérsékelt nagyságu térben oszlatni, míg ellenben a ködöt csak a nap heve vagy hatalmas szelek képesek elűzni, keresztül törni rajta pedig a legerősebb fényű világítók sem elég erősek, hisz látjuk, hogy sokszor a nap-sugár maga is hiába küzd ellene.

Az adatforrások, melyek középfoku tanintézetekre nézve a statisztikai osztály előtt megnyitak, az egyes gymnasiumok igazgatói által betöltött és aláírt, de senki által nem hitelesített, senki által jegyzékbe nem vett azon felvételi ivekből álltak, melyekhez a mintákat a bécsi központi statisztikai hivatal tervezte és készítette volt, s melyeket a volt helytartótanács magyarra fordíttatván és kinyomatván betöltéstül szétküldött. Minthogy pedig a magyar statisztikai hivatal már 1867-nek második félévében kezdte a készen talált forrásokat számba venni és rendezni, a hiányzók utólagos beküldését, s a hibások kiigazítását szorgalmazni, s az alatt a meglevőkből alkalmas kivonatokat készíteni: igen természetesnek fogják találni, t. H., hogy a középfoku tanintézetek állását mutató tábláink még az 1865/6-ik tanévre szólnak, mert az 1866/7-ik tanévról az adatok egy részét csak akkor kaptuk meg, mikor tábláink már csak kiegészítésre vártak, más része pedig azon tanévi adatoknak épen úgy nem érkezett be 1868-nak végeig sem, mint nem érkeztek be teljesen az 1865/6-ik évek mai napiglan sem, mikor már az 1867/8-ik évek is régen együtt lehetnének.

Midőn bármely téren számba akarjuk venni azt a mi van és azt a mi hiányzik, első kérdés természetesen az, minek kell meglennie és hol kell azt keresnünk, mert csak ha ezt tudjuk, lehet a hiányt észrevenni és a helyet, hol e hiány mutatkozik, megnevezni. Középfoku tanodáink számára és helyére nézve azonban, mint már érintém, irodalmunk nem értett egyet. Már pedig a hol többen többfélét mondanak s mindannyian megvallják, hogy a mit mondanak, az önmagok előtt sem bizonyos, ott másfelé kell fordulni kellő értesítésért. Ámde e részben a bécsi központi statist. hivatal közleményei sem voltak teljesek és ezt meg is vallották, s így a legaprólékosabb kutatást kellett megindítani magán uton, hogy legalább tetemesb hézagok ne maradjanak, s középfoku iskoláinknak legalább számát, helyét és főjelleget állapíthassuk meg kellő hitelességgel.

Igy készült el mindenekelőtt azon városok és községek betűrendes névsora, melyekben ilyen iskoláink 1865/6-ban léteztek.

Ha e bettrendes névsoron végig tekintünk, azon érzés támad bennünk, melyet örvendetes meglepetés érzetének szokás mondani, s mely akkor támad, midőn vagyunk valamely nem egészen ismert részét számba vevén, többet találunk, mint vártunk. Ugy találjuk ugyan is, hogy Magyarországot és Erdélyt egybefoglalva 124 községben voltak a mondott évben gymnasiumok, a drávántuli társországokban pedig 9 községben, vagyis összesen a Sz.-István koronáját uraló területen 133 községben. Szándékosan mondom gymnasiumok, mert e községek közül 23-ban egynél több gymnasium volt. Ezek közt első helyen áll Pest, hol négy gymnasium állt nyitva; második helyen állnak Brassó, Kolozsvár és Miskolcz, mindenik három gymnasiummal; harmadik helyen két-két gymnasiummal Beszterczebánya, Debreczen, Eperjes, Győr, Kecskemét, Kőszeg, Losonc, Lőcse, Maros-Vásárhely, Mármaros-Sziget, Nagy-Szeben, Nagy-Várad, Pápa, Pozsony, Rosnyó, Selmeczbánya, Soprony, Szathmár és Székely-Udvarhely. Az egy gymnasiumos községek neveit alább fogjuk közleni.

Ha már most idegen ember ezt hallaná, ki multunkat és általában körülményeinket közelebbről nem ismeri, könnyen azt gondolhatná, hogy e 23 község közül mindenik hihetőleg annyira népes, gazdag, tudományápoló és előrelátó, miszerint egynél több gymnasiumot nyitott részint keblebeli fiatalsága számára, részint a környék fiatalságának oda édesgetése végett, mi soha sem jár a pénzforgalom élénkítése és a mi ezt nyomban követi, az élet minden téreinek megtermékenyítése nélkül. Ámde idegenünk, ha például belátogatna Kőszegre vagy Losoncra, miután a városkákat már egészen bejárta, még mindig kérdené, hogy hol van már az a két gymnasiumú Kőszeg vagy Losonc, mert azt, a mit már bejárta, legfőlebb külvárosnak gondolná. Igaz ugyan, vannak népesebb, gazdagabb és a tudománynak kebelökben szívesen tág helyet adó községeink is; de a gymnasiumok sokaságát egy-egy helyen ebből még nem lehet mindenütt okadatolni.

Ennek okát hazánk multjában kell keresni. Már volt alkalom említeni, mily szoros viszony van a protestantismus föelvé és a tudományosság közt, s mily egyszerűn következik az egyéni szabadság elvéből a törekvés a tudomány összes forrásait buzogtatni, s kicsinyes féltékenység, szűkkeblű gyámkodás és zsarnoki egyed-áruskodás nélkül nyitni meg azokat minden ember előtt. Minthogy a reformatió kezdetén a nagy következményti mozgalom vezetői támadó és védő fegyverzeteket, a hagyomány megdöntésére indított

harczban a bibliából meritették, a biblia némely könyvei azonban eredetileg görög nyelven valának írva, valamennyi könyvei pedig itt Európában a keresztyének között csak latin fordításban léteztek, mely fordítás azonkívül hűség dolgában sok kifogásra adott okot és alkalmat: mindenek előtt szükségesnek látták a bátor harczosok a latinon kívül a zsidó és görög nyelv megtanulását lehetővé tenni. E törekvésökben soha eléggé nem méltányolható segítséget nyújtott nekik az ipar azon ága, mely a rongyból, a közmegvetés ezen ártatlan tárgyából, összes mai művelődésünk egyik fő segédeszközét, az olcsó papirozt nyújtotta az írás és nyomtatás alanyául, mely nélkül másik segédjök, a nyomda, az ujkor ezen titánja, távolról sem fejthette volna ki oly nagy mérvben világátalakító hatalmát. Latinul az előtt is tanult ugyan a fiatalság azon része, mely egyházi és országos tisztségekre és méltóságokra készült, de a görög nyelv annyira ismeretlen volt a tudós világ előtt, hogy Aristoteles philosophiáját is latin nyelven ismerték csak, még pedig olyan fordításban, mely Aristotelesnek görögből előbb arab nyelvre és ebből azután latinra áttett szövegéből készült. A zsidó és görög biblia s a zsidó és görög nyelv tudása oly távol esett az egyeduralmát örök időkre biztosítottnak hitt római hierarchia látkörétől, hogy ezeknek ismeretét legtudósabb tanáraitól sem kívánta, annyira megfelejtkezett vala a gyümölcsözésre hivatott gally a gyökérről, melyből eredett s mely folytonosan tartja és táplálja, és a törzsről, melyen kifejlett és áll.

A zsidó és görög nyelv tanulása képezé tehát a reformatió vezetőinek egyik fő törekvését, hogy fegyvertáruk, a biblia, ne legyen többé zárt könyv, melyből a hiveknek azt és annyit adnak koronkint az ellenőrség nélküli sáfárok, a mennyit adni jónak látszik. A nyelvtanulás azonban nehéz feladat lévén, az emberi elme itt is, mint minden nehéz feladatnál, segédeszközökről gondoskodott. Ilyenekül ajánlkoztak a grammatika, a lexikon, a fordítási kísérletek és gyakorlatok. S mivel előre lehetett látni, hogy e segédeszközök mellett is nem minden embert lehet annyira kitanítani, hogy a bibliát akár ős szövegében, akár görög vagy latin fordításában olvashassa és meg is értse, a biblia önálló ismeretét pedig multhatatlanul szükségesnek tartották mindenkire, ki nem akart egyik gyámságból a másikba esni: ennél fogva ama napok egyik főfeladata volt minél hamarább s minél tökéletesb alakban hozzáférhetővé tenni a bibliát minden ajku és minden rendü keresztyénnek. Így keletkeztek majd az összes bibliának, majd egyes könyveinek fordításai az európai népek nyelvei szerint. A nemzeti nyelven szóló biblia azonban szin-

tén csak zárt könyv maradt volna és az marad maiglan is mindenkire nézve, ki olvasni nem tud. Hogy tehát minél többen saját személyökben járulhassanak a megnyilt forráshoz, minél többeket kellett olvasásra megtanítani. Ámde csakhamar kittűnt, hogy a könyvek könyve nem úgy van írva, hogy azt minden ember, minden előkészület nélkül helyesen megérthesse. E tapasztalat egyre érezhetőbbé tette az alapos tanultság szükségességét, a hol pedig a közérzület valamit szükségesnek tart, ott nyomban megered az ügyeket e szükségnek meg is felelni. Így keletkeztek a protestantismus nyomában mindenütt zsidó, görög s latin, elemi, magasabb és felsőbb iskolák, sokszor nem népes helyeken is, egy, legfelebb két vagy három tanítóval, kik egyuttal papi szolgálatot is tettek, egymást hol felváltva, hol helyettesítve.

Mily korán talált Magyarország és Erdély területén viszhangra a tőlünk nyugatra megindult nagy mozgalom, azt ama kornak ránk maradt emlékeiből kiki tudja. A törvény, mely mondja „Lutherani autem comburantur“, mely e lakonikus rövidséggel akart a vélt baj terjedésének vetni véget, s mely csakugyan néhány emberen Budán végre is hajtattott, minden más emléknél jobban bizonyítja, hogy hazánk akkori népe a mozgalom megértésére meg vala érve, és követésére hajlandó. De tanuskodik erről a gyorsaság is, melylyel az új világnézet és annak következményei ama törvény daczára elterjedtek, és bizonyítja a nemzet érettségét az a mélység is, melyre e világnézet gyökerei leszálltak, úgy hogy későbbben, midőn az üldözés vagy helyesebben a megpróbáltatás órája ütött, a tűz és vas, az ármány és erőszak, a csábítás és rettegetés minden nemei és eszközei sem voltak képesek a reformatiót gyökerestül kiirtani az országból.

Legsúlyosabban nehezettek a csapások az iskolákra és a tanítókra, az isteni tiszteletnek nyitott szerény helyiségekre és az igehirdetőkre, a könyvekre és a könyvtárosokra, az iparra és kereskedeésre, melyek érezve az új mozgalom rájuk nézve kedvező hatását, már csak azért is egész odaadással csatlakoztak hozzája. Az üldözöttek az akkori időkben egyedül védett osztálynál, a nemességnél és főuraknál kerestek és találtak ótalmat és védelmet. Ez a körülmény azután mintegy kényszerítette az üldözöket megtámadni a nemességet is, mely azonban nem volt hajlandó a vértanuk dicsőségéért feláldozni magát és az országot, hanem fegyverhez nyult jogai és az üldözöttek védelmére. Így jött azután létre elszánt harczok nyomán a bécsi, így a linczi békekötés, melyek, ha nem tették is lehetetlenné a jogtörést és erőszakoskodást, annál kevésbé pedig

a cselfogások mindennemű kísérleteit, mit természetesen semmiféle emberi kötés és törvény nem eszközölhet, annyi védelmet nyújtottak mégis, a mennyit kötések és törvények nyújthatnak ott, hol nincs gondoskodva arról, hogy a törvényhozás a törvény végrehajtóját a nemzet és az összes világ színe előtt feleletre vonhassa.

S most végre ott vagyunk, a honnan vissza tekintve a múltba megtudjuk magunknak magyarázni, hogy miért van némely aránylag kis városkában is két gymnasium. Az új világnézet apostolait e világnézet alapelve buzdította minél több zsidó, görög, latin s más iskolák nyitására; a hatalom minden eszközeivel rendelkező ellenfeleik, mikor kényszerítve látták magokat óvatosan járni el az üldözésben, hasonlót hasonlóval remélve meggyógyíthatni vagy legalább ellensúlyozhatni, gazdag és pompás iskolákat nyitottak a szegényes protestans iskolával szemben, mindennemű kényelemmel és díszszel véve körül a tanítókat, jogokkal, kiváltságokkal, ösztöndíjakkal és magas reményekkel kecsegtetve a tanulókat. Ennek ellenében a sokféleképen sanyargatott protestansok nem tehettek mást, mint hogy egyesült erővel kezdtek szegényebb sorsú tanulóik eltartásáról gondoskodni. Mind ezen mozgalmakban ama kornak két körülménye játszott vészharító szerepet, a török járom és Erdély akkori állása nemzeti eredetű és érzelmi fejedelmek alatt. Bármily súlyos volt is amaz, t. i. a török járom, de az isteni gondviselés abból is védezközt tudott készíteni a magyar polgári szabadság egyik legmélyebb gyökerének, a protestantismusban megtestesült egyéni vagy szellemi szabadság elvének; s bármily nehéz volt is az erdélyi fejedelmek állása a válponton a keleti hatalom műveletlensége és a nyugati hatalom álműveltsége között, de hazafiui érzületek még ama kényes és ingatag állásban is tudott támaszokat teremteni a hevesen üldözött ügy számára és menedéket nyitni az ügy főbajnokának, az iskolának.

Az idők elmúltak, de szomorú küzdelmeik emlékei, a gymnasiumok, meg annyi becses kincs gyanánt fennállnak és kamatoznak ma is a műveltség ügyének. A mit Aristoteles egykor a tudományokról mondott, hogy t. i. gyökereik keserűek, de édes a gyümölcsük, azt el lehet mondani gymnasiumaink nagy részéről is.

Keserű emléktől maradtak ránk, de nagy részt nekik köszönheti a mai nemzedék azt a kis műveltséget és tudományt is, melyet itthon birt megszerezni.

Ha már most gymnasiumaink során végig tekintünk, az eddig mondottakból is önként következőnek fogjuk találni, hogy vannak nagy többséggel római katolikus felekezeti gymnasiumok, mert

nisz ez a felekezet volt a két utóbbi században az uralkodó, melyet nem üldözött, nem nyűgözött s tevékenységében nem korlátozt senki, melynek hívei, ha iskolákra valamit áldoztak, azon biztossággal tettek, hogy azt nem fogja elfoglalni s nem fogja bántani senki; és vannak a r. kath. gymnasiumok mellett szép számmal nem r. kath. gymnasiumok, és pedig legnagyobb számmal ezek közül a két protestans felekezet gymnasiumai, mert unitarius mindössze csak három van, görög-katholikus és keleti görög együtt csak hat, izraelita gymnasium, mint már mondtam, 1865/6-ban nem létezett.

A felekezeti különbségen kívül gymnasiumaink más szempontból is különböznek egymástól. Egyik részök t. i. fő, vagy helyesebben teljes gymnasiumnak is mondatik, a másik algymnasiumnak, vagy helyesebben nemteljesnek. Teljesnek mondjuk azt a gymnasiumot, melyben a tanuló nyolcz osztályban nyert kiképezést, azután pedig úgynevezett érettségi vizsgának vetette magát alá, és erről valamint a vizsgán kitüntetett érettség fokáról is hiteles bizonyítványt nyert, mely az egyetemi tanfolyam rendes hallgatására nyitotta meg az utat birtokosa előtt. Nem teljesnek ellenben azt a gymnasiumot mondjuk, melyben bármi oknál fogva nyolcz osztálynál kevesebb volt és ennek következtében érettségi vizsgálatok sem tartattak *).

Róm. katolikus gymnasium volt Magyarországon 1865/6-ban teljes 28, nem teljes 32, együtt 60; Erdélyben teljes 4, nem teljes 5, együtt 9, összesen 69.

A városok nevei, hol r. kath. teljes gymnasiumok voltak, ezek:

Arad,	Lőcse,	Szathmár,
Baja,	Nagyszombat,	Szeged,
Besztercebánya,	Nagyvárad,	25. Székesfehérvár,
Buda,	15. Nyitra,	Szombathely,
5. Eger,	Pest,	Temesvár és
Eperjes,	Pest,	Ungvár, Magyar-
Esztergom,	Pécs,	országon;
Győr,	Pozsony,	Gyula-Fehérvár,
Kalocsa,	20. Rozsnyó,	Kolozsvár,
10. Kassa,	Sopron,	Nagy-Szeben és
Kecskemét,	Szabadka,	Székely-Udvarhely
		Erdélyben.

*) E részben gymnasiumainkra legközelebb új átalakulás vár. Az oktatásiügyi miniszter ugyanis a gymnasiumot ismét hat évre szándékozik leszállítani, a gymnasium és egyetem közé pedig lyceum neve alatt három évi

A városok nevei, hol r. kath. nem teljes gymnasiumok voltak, ezek:

Bártfa,	Magyar-Óvár,	Szilágy-Somlyó,
Debreczen,	15. Mármaros-Szigeth	Tata
Érsekújvár,	Miskolcz,	Trencsin,
Félegyháza,	Nagy-Bánya,	30. Vác,
5. Gyöngyös,	Nagy-Becskerek,	Veszprém és
Jászberény,	Nagy-Kanizsa,	Zsolna, Magyar-
Kaposvár,	20. Nagy-Károly,	országon;
Keszthely,	Pápa,	Brassó,
Kis-Szeben,	Rózsahegy,	Csiksomlyó,
10. Komárom,	Sátoraljauhely,	Erzsébetváros,
Kőszeg,	Selmeczbánya,	Kanta és
Léva,	25. Szakolcza,	5. Maros-Vasárhely
Lugos,	Szentgyörgy,	Erdélyben.

Ezen utóbbiak közül 1848 előtt többekben teljes gymnasium volt, például Komáromban, Léván, Miskolczon, Selmeczbányán, Tatában, Trencsinben, Vácson és Veszprémben; ezeken kívül teljes gymnasium volt még Kőrömczbányán és Privigyén, hol most még algymnasium sincs; algymnasium volt a többi közt Korponán is, de 1848 után mindezek s bizonyosan több más is alább szálltak vagy elenyésztek; a kőrömczbányaiból azonban mégis legalább 3 osztályu alreáliskola lett.

Ha vagy statistikai évkönyveink volnának, melyekből a gymnasiumok állását évről évre lehetne látni, vagy olyan munkáink, melyekben gymnasiumaink története összesen és egyenként, mind-egyiknek kezdetétől fogva mai napig meg volna írva, akkor én is sokkal élesebben határozhatnám meg a városokat és éveket, melyekben egykor teljes vagy épen virágzó gymnasiumok léteztek, de utóbb vagy alább szálltak, vagy létezni egészen megszűntek. Ily könyvek hiányában, és hiányában az idő- és erőnek, mely kívántatnék, hogy a kész munkák hiányát a helytartótanács, a városok vagy zárdák levéltáraiban porladozó irományokból pótolhassam, e részben is csak saját emlékező tehetségemre és tudomásomra voltam kénytelen támaszkodni.

E csekélységből is láthatni azonban, mily sok oldala viszontagságteljes multunknak vár még megvilágításra, mikor a világosság

tanfolyamot rendezni be, és ekkor lennének 4 éves tanfolyamu algymnasiumok, és két éves felgymnasiumok. Nem teljesek azonban akkor is lesznek, kivált az ujonnan nyílóktól.

terjesztésére hivatott intézetek, a gymnasiumok multját is oly kevéssé ismeri még irodalmunk; s ha kételkedni nem lehet abban, hogy a r. kath. gymnasiumok évkönyveinek tartalma nem egy esetben meglepő fényt vetne ködborítja multunknak egy-egy mozgalmassabb vagy épen viharosb korszakára: még kevésbé kételkedhetünk abban, hogy a nemkatholikus, és különösen a protestans felekezetek gymnasiumainak évkönyvei még sokkal több adatot szolgáltatának multunk tényhű megvilágítására, még pedig két oknál fogva, először azért, mert a küzdők és zaklatottak élete mindig változatosabb a békeben lévők történeténél, másodsor pedig azért, mert mikor a hatalom valakit jogtalanul, vagy jogosan ugyan de igazságtalanul üldöz, rendszerint arra is van gondja, hogy ennek emléke az utókorra ne maradjon s az áldozatok panasza sem a jelenkor rokonszenvét ne költhesse fel, sem az utódok neheztelését.

Az utolsó zaklatások ideje és emléke még olyannyira új, hogy ezekről tanácsosabb még most nem szólni; a régiebb ellenben nem tartoznak szorosan jelen feladatunkhoz, s így megelégedvén azzal, hogy rámutattunk egy oly pontra, melynek részrehajlatlan és teljes megvilágítását csak ezentúl várhatjuk, most átmegyünk azon városok felkeresésére, melyekben 1865/6-ban nem r. katholikus teljes és nemteljes gymnasiumok léteztek.

Teljes gymnasium volt Magyarországon,

1. Ágostai hitvallásu 9 városban; neveik ezek:

Eperjes,	Lőcse,	Selmeczbánya,
Igló,	5. Pozsony,	Sopron és
Késmárk,	Rozsnyó,	Szarvas.
 2. Helv. hitv. szintén 9 városban; neveik ezek:

Debreczen,	Miskolcz,	Pest,
Hódmezővásárhely,	5. Nagykőrös,	Sárospatak és
Kecskemét,	Pápa,	Mármharossziget.
 3. Görög-katholikus 1, és pedig Belényesen.
- Összesen 19.

Erdélyben:

1. Ágostai hitv. 5, helyeik ezek:

Besztercze,	Nagyszeben és
Brassó,	5. Segesvár.
Medgyes,	
2. Helv. hitv. szintén 5, helyeik ezek:

Kolozsvár,	Székely-Udvarhely és
Marosvásárhely,	5. Zilah.
Nagy-Enved.	

3. Görög-katholikus 1, és pedig

Balászfalván.

4. Keleti görög 1, Brassóban.

5. Unitárius 1, Kolozsvártt.

Összesen 13.

Tehát nemkath. teljes gymnasium Magyarországon és Erdélyben együtt 32.

Nem r. katholikus nemteljes gymnasium pedig volt

Magyarországon:

1. Ágostai hitvallású 16 városban, melyeknek nevei ezek:

Aszód,	Kőszeg,	Nyiregyháza,
Besztercebánya,	Losoncz,	Pest,
Békés-Csaba,	Miskolcz,	Sajó-Gömör,
Felső-Lövő, (reálgy.)	Modor,	Sár-Szent-Lőrincz,

5. Győr, 10. Nagy-Rőcze, 15. Turóc-Sz.-Márton és Uj-Verbász.

2. Helvét hitvallású 17 városban; neveik ime:

Beregszász,	Hajdu-Nánás,	Losoncz,
Békés (reálgy.),	Szoboszló,	Makó,
Csurgó,	Halas,	Mezőtúr,
Gyöng,	Kis Újszállás,	Nagy-Szalonta,

5. Bősörmény, 10. Kúnszent-Miklós, 15. Nagyvárad, Szathmár-Németi és Szentes.

3. Egyesült protestans nemteljes gymnasium egyben, t. i. Rima-Szombatban;

4. Keleti görög 1 városban, névszerint Ujvidéken.

Összesen Magyarországon 35.

Erdélyben:

1. Ágostai hitv. 1 városban,

Szász-Sebesen.

2. Helvét hitvallású kettőben, úgy mint:

Sepsi szent Györgyön és Szászvároson.

3. Görög-katholikus egyben,

Szamos-Újvártt.

4. Keleti görög szintén egyben:

Naszódon.

5. Unitárius kettőben, névszerint:

Székely-Keresztúron és
Tordán.
Összesen Erdélyben 7.

Tehát nem r. kath. és nem teljes Magyarországon és Erdélyben 41.

Összefoglalván most a róm. kath. és más felekezeti teljes és nem teljes, magyarországi és erdélyi gymnasiumokat, a következő három átnézetet nyerjük:

I.

Területre nézve volt gymnasium:

Magyar- ország.	róm. k.	{	teljes	28 v. 19·5%	}	60v.41·8%	}	114 v. 79·6%	}	143 v. 100%
			nemt.	32 „ 22·3 „						
Erdély- ben	róm. k.	{	teljes	4 „ 2·8 „	}	9 v. 6·4 „	}	29 „ 20·4 „	}	
			nemt.	5 „ 3·6 „						
Magyar- ország.	más fel.	{	teljes	19 „ 13·3 „	}	54 „ 37·8 „	}		}	
			nemt.	35 „ 24·5 „						
Erdély- ben	más fel.	{	teljes	13 „ 9·1 „	}	20 „ 14·0 „	}		}	
			nemt.	7 „ 4·9 „						

II.

Vallásra nézve volt gymnasium:

Róm. kathol.	Magyar- ország.	{	teljes	28 v. 18·5%	}	60v.41·8%	}	69 v. 48·2%	}	143 v. 100%
			nemt.	32 „ 22·3 „						
Erdély- ben	Magyar- ország.	{	teljes	4 „ 2·8 „	}	9 „ 6·4 „	}		}	
			nemt.	5 „ 3·6 „						
más fele- kezeti	Erdély- ben	{	teljes	19 „ 13·3 „	}	54v.37·8 „	}	74 „ 51·8 „	}	
			nemt.	35 „ 24·5 „						
Erdély- ben	más fel.	{	teljes	13 „ 9·1 „	}	20 „ 14·0 „	}		}	
			nemt.	7 „ 4·9 „						

III.

Minőségre nézve volt gymnasium:

teljes	Magyar- ország.	{	róm.k.	28 v. 19·5%	}	47v.32·8%	}	64 v. 44·7%	}	143 v. 100%
			más f.	19 „ 13·3 „						
Erdély- ben	Magyar- ország.	{	róm.k.	4 „ 2·8 „	}	17 „ 11·9 „	}		}	
			más f.	13 „ 9·1 „						
nem telj.	Erdély- ben	{	róm.k.	32 v. 22·3 „	}	67v.46·8 „	}	79 „ 55·3 „	}	
			más f.	35 „ 24·5 „						
Erdély- ben	nem telj.	{	róm.k.	5 „ 3·6 „	}	12 „ 8·5 „	}		}	
			más f.	7 „ 4·9 „						

E három átnézetet úgy lehet tekinteni, mint minden későbbi átnézetek alapját. Az itt egyenkint látható százalék-számok ugyanis

kivánatos összehasonlítási támpontokat fognak nyújtani mindazon százalékszámokkal, melyeket a gymnasiumok statistikája sajátos hazai viszonyaink közt tekintetbe venni kényszerül. Az első átnézeten látjuk a viszonyt, mely Magyarország és Erdély közt létezett, s mely csekély eltéréssel úgy áll mint 80 : 20, vagy is 4 : 1 *). A másik átnézet mutatja a viszonyt a r. kath. és más vallás felekezeti gymnasiumok közt, mely ismét úgy áll csekély eltéréssel mint 48 : 52, vagy is 12 : 13 **). A harmadik végre szorosán tanügyi szempontból fontos, a mennyiben azt mutatja, hogy a gymnasiumok nagyobb része nem teljes, s a viszony a teljesek és nemteljesek közt úgy áll csekély eltéréssel mint 45 : 55, vagy is 9 : 11 ***).

A 143 gymnasium közül többnyire mindeniknek vagy saját külön épülete van, vagy iskolai czélokra fennálló más épületben van helye. Van azonban olyan is, mely ideiglenesen bérelt vagy más módon átengedett helyiségben szállásol, mint ezt itt Pesten a kir. gymnasiumnál láthatni, mely azelőtt a régi városi színház épületének a város által átengedett egyik emeletében tartotta, most pedig az újvilág-utczai bérházak egyikében tartja előadásait.

Már azon kevésből is, a mit eddig a gymnasiumok területi viszonyairól mondtunk, eléggé világos, hogy a gymnasiumok elhelyeztetését az ország területén nem országos tekintetek szabták meg a népesség aránya és szükségéi szerint, hanem egészen más szempontok, melyeknek tulajdonképen csak alárendelt szavazatot kellett volna engedni azon kérdés eldöntésében, hogy hol, hány és milyen gymnasium szükséges. Viszonyaink közt azonban, a mint azok a mohácsi vész óta az 1867-iki év jun. 8-áig fennállának, csak akkor érzünk és cselekszünk méltányosan, ha a jövőbe vetett reményteljes szemekkel, hálás szívvel fogadjuk azt, a mit a multból ránk maradt drága örökségképen készen találtunk, és legalább annyi buzgóságot, kitartást és áldozat-készséget ügyekszünk kifejtteni a készen talátnak czélszerűbb elhelyezésében, felszerelésében és tovább fejlesztésében, a mennyit a lefolyt századok az alapok lerakásában, megvédésében és tágításában tanusítottak.

*) E viszony megfelel annak, mely Magyarország és Erdély területe és népessége közt mutatkozik.

**) Ez ismét megfelel a r. kath. és a többi felekezetek közti számaránynak.

***) E számnak behatóbb vizsgálata mutatja, mily sok r. kath. gymnasium lett 1849 után nem teljessé; másfelől pedig mutatja, mennyire ügyekeznek a protestánsok legalább kis gymnasiumot tartani, ha nagyot nem lehet.

Miután a városokat, melyekben gymnasiumok vannak, már megneveztük, s egyúttal minden gymnasiumnál megneveztük a felekezetet is, melynek azok úgy szólván tulajdonát képezik, kétséget nem szenved, hogy akkor lehetne csak igazán helyes ismeretünk róluk, ha személyesen tehetnénk mindegyikben és pedig ismételt izekben látogatást az év különböző szakáiban mikor a tanítás folyik és mikor szünetel. Az épületek külseje és belseje, a tan- és műtermek alakja, nagysága, csendes világos és szellős volta, a többi helyiségek, az épületek környéke, a tanítók és tanulók látása és hallása, a minden csekélységben mutatkozó tisztaság, rend és pontosságfokozatai, az ezekben nyilatkozó szellem és hangulat, a városi nép és a gymnasium népessége közti viszony minősége, s oly helyeken, hol több tanintézet áll fenn egymás mellett, mint például itt Budapesten, hol öt gymnasium, két reáliskola és két egyetem van együtt, a viszony, mely a különböző intézetek előljárói és növendékei között mutatkozik, mind megannyi kedvező vagy kedvezőtlen benyomást tennének ránk, és oly bő anyagot nyujtanának összehasonlításra, fírkészésre és feldolgozásra, hogy ilyen látogatásnál üdvösebbet gondolni sem tudnék. Ezt azonban így testületileg tennünk a mint most együtt vagyunk, merőben lehetetlen, de egyedül magamnak sem állott s nem áll módomban ezt tennem. E szerint az irományokból meríthető adatokra kell szorítkoznunk, melyekre némi világitást mégis vetend azon gymnasiumok tapasztalati ismerete, melyekben mint tanulók, s egyik másik talán mint tanító, vagy legalább mint vendégek megfordultunk.

Az országos statist. osztály által kiadásra elkészített füzetben először a r. kath. gymnasiumokkal találkozunk és pedig külön táblákon a teljesekekkel, külön táblákon a nemteljesekekkel. Minden gymnasium két táblán fordul elő, *A.* és *B.* betűk alatt. Az *A.* táblákon állnak az adatok, melyek a tannyelvre, a tanári személyzetre, a tanulók számára és ezeknek anyagi tefheire meg javadalmaira vonatkoznak. Maradjunk egyelőre ezeknél, és ha ezeket megvilágitottuk, átmegyünk a *B.* táblákra.

A róm. katolikus főgymnasiumok száma, mint a közlött átnézetek elsején láthatni, 28. Ezek közül azonban csak 6 nevezetik világinak (szorosabban 5 világi és 1 királyi) és három vegyesnek, a többi 19 más nevek alatt fordul elő. Ezen elnevezésnek oka az, hogy a világi gymnasiumokban a tanári személyzet, a hittanítók kivételével, úgynevezett világi férfiakból áll, a vegyesekben a világi férfiak mellett papok is tanítanak, a többiekben pedig papok, kik ismét vagy világi papok vagy szerzetesek.

Az itt szóban levő füzet a világi papokat egyházmegyei papoknak nevezi, azon oknál fogva, mert nálunk minden pap vagy valamely egyházmegye (dioecesis) papi rendéhez tartozik, vagy valamely szerzetnek tagja. Más papok nálunk nincsenek, vagy ha vannak, nem belföldiek *).

Mind a 28 gymnasiumban az igazgatók és mindennemű tanárok és tanítók száma összesen 423 volt, és pedig minden gymnasiumban egy-egy igazgató, kik azonban nagyobb részt magok is tanítanak, a többiek részint mint hittanítók (33), részint mint rendes és helyettes tanárok (225 és 82), részint mint melléktanítók működtek (milyenek némely helyeken az élő nyelvek, az ének, zene, rajz, a szép- vagy pedig gyors-írás, vagy végre a testgyakorlat tanításával foglalkozó mesterek. Ezeknek száma a 28 gymnasiumban nem volt csak 55, tehát egyhíján gymnasiumonként átlag csak kettő). A 423 főből álló előljáróság közül csak 145 volt világi férfi vagy is 34.27%, tehát 278 vagy is 65.73% papiszemély, úgymint 17.49% egyházmegyei pap és 48.24% szerzetes, névszerint:

Kegyesrendi vagy is piarista	52,	azaz	12.30%	öt	gymnasiumban,
Premontrei	" " "	45,	" " 10.63	" négy	"
Bencze	" " "	41,	" " 9.71	" négy	"
Ciszterczita	" " "	27,	" " 6.38	" három	"
Jesuita	" " "	17,	" " 4.01	" egy	"
Minorita	" " "	12,	" " 2.84	" egy	"
Ferenczrendű	" " "	10,	" " 2.37	" egy	"

összesen szerzetes 204, azaz 48.24% 19 gymnasiumban.

E számokra még vissza fogunk térni, mikor a nem teljes gymnasiumoknál vizsgálándjuk a tanári személyzet számát és állását. Most csak azt jegyezzük még fel, hogy legkevesebb tanító volt Baján és Nyitrán, t. i. csak 12—12, legtöbb Pesten a királyi gymnasiumban, t. i. 19, azután pedig Egerben és Ungvártt, t. i. 18—18; átlag jut egy-egy gymnasiumra 15 előljáró személy.

A tanulók száma az összes 28 r. kath. főgymnasiumban az év elején 12,907 főből állt, az év végén ellenben csak 12,255 főből, mi 5.5% apadást mutat. Rendes tanuló volt 11,930, magántanuló 325, vagyis 2.8%. Tandíjat fizetett 5,309 vagyis 43.32%, e szerint 56.68%

*) Egyházmegye alatt nem mindnyájan értünk egyet. A r. katolikus az egy-egy érsek vagy püspök joghatósága alá tartozó területet nevezi egyházmegyének; a magyarországi és erdélyi protestánsok egyházmegyéje esperességi kerületet jelent (tractust a hely-hitv.-nál, senioratust az ágostaiaknál); az erdélyi r. katolikus végre a plébánia területét nevezi egyházmegyének.

fel volt alóla mentve. Ösztöndíjas volt 600, vagy is 4.8%. Ingyen éllelmeztetett 616, olcsón 70, összesen 686, vagyis 5.6%. Ha a tandíj alól fölmentettek, az ösztöndíjasok és az ingyen vagy olcsón éllelmeztettek számát összeadjuk, a javadalmazottak száma fölmegy 8,232 főre, vagyis 67.0%-ra. Legtöbb tanuló volt Szegeden, úgymint 737, és pedig a tanév végén, azután Nagy-Váradon, hol 698 végezte az esztendő, végre Pesten a kegyesrendieknél, hol 630 volt az év végén a tanulók száma. Legkevesebb tanuló volt Rozsnyón (227), Eperjesen (253) és Sopronban (257). Átlag jutott egy-egy gymnasiumra 437.6 tanuló, 248 tandíjmentes, 21.4 ösztöndíjas, 24.5 ingyen vagy olcsón éllelmeztett. Legtöbb ösztöndíjas volt Nyitrán (87) néhai nyitrai püspök Kluch József alapítványából, azután Pécsent (56); a legkevesebb Kecskeméten (3), azután Rozsnyón és Szegeden (4—4). Ha az ösztöndíjak összegét, a 100 db aranyat levonva, az ösztöndíjasok számával felosztjuk, jut egyre-egyre 85 frt 91.5 kr. Az átlagot megtudni lehetett ugyan, de már az ösztöndíjak legmagasabb és legalacsonyabb összegeit nem, mert ezekről a régi minták nem tettek kérdést.

Mi végre a tannyelvet illeti, a szó alatt lévő 28 r. kath. főgymnasiumban 18 helyen folyt a tanítás magyar nyelven, 6 helyenkét nyelven, úgymint Nagyszombatban, Pesten a királyi gymnasiumban, Pozsonyban, Sopronban és Temesvártt magyar és német-, Ungvártt magyar és ruthen nyelven, 4 helyen pedig a magyar és német nyelven kívül a tót nyelv is szolgált tannyelvtül, t. i. Besztercebányán, Eperjesen, Lőcsén és Nyitrán, mi százalékokban kifejezve ad a magyar tannyelvre 64.4%

magyar és német	„	21.4	„
magyar, német és tót	„	14.2	„
100 %			

Pillantsunk most be a B. táblák tartalmába. E táblákon is minden gymnasiumnak külön van egy-egy sora, mely az illető rovatok alatt a tanulók anyanyelvét, vallását és az érdemsorozat eredményét mutatja, végre pedig az érettségi vizsgálatokra vonatkozó számokat tünteti szembe.

E táblák ismertetése és elemzése körül ugyanazt a sort követendjük, mint az A. tábláknál, t. i. egyelőre a r. kath. 28 főgymnasium tábláját vesszük bonczolás alá. Ezen a 12.255 tanuló anyanyelvre nézve a következő számsort adja:

magyar volt	. . .	8919	vagyis	72.8	%
német	„ . . .	1451	„	11.9	„
tót és ruthén	. . .	1167	„	9.5	„

horvát és szerb	305	vagyis	2.5%	} tehát nem magyar 27.2%.
román	403	"	3.3 "	
lengyel és olasz	10	"	0.0 " (0.08)	

Vallásra nézve e számokat kapjuk:

r. katolikus volt	9724	vagyis	79.3%	} tehát nem katolikus 20.7%.
gör. kath.	607	"	5. "	
keleti görög	476	"	3.9 "	
unitárius	—	"	— "	
ágostai hitv.	92	"	0.7 "	
helv. hitv.	144	"	1.1 "	
izraelita	1212	"	10.0 "	

E százalék-számok már eléggé mutatják, hogy az ágostai és helvét hitvallású fiatalság csak csekély számmal fordult meg a r. kath. gymnasiumokban, mivel saját felekezetük iskoláiban tanulhatnak. Nagyobb számmal jelentek meg a gör. katolikus ifjak, azután a keleti görögök, mivel saját felekezeti iskoláik nem nagy számmal vannak. Legszámosabbak, úgymint az egész számnak 10%, az izraelita tanulók, minek két oka van, egyik az, hogy saját gymnasiuma a felekezetnek még eddig nem volt, a másik az, hogy a vagyonos és értelmi sulyra törekvő felekezet minden alkalmat megragad, mely fiatalságának kiképezésére kínálkozik.

Mi már az ugynevezett érdemsorozat eredményeit illeti: *B.* táblánk öt külön rovatba sorozták a tanulókat, úgymint: kitünők, első, második, harmadik rendűekre és olyanokra, kik vizsgálat, illetőleg bizonyítvány nélkül hagyták ott a gymnasiumot. A 28 r. kath. főgymnasiumban volt kitünő, hová a jelesek is soroztattak, nyilvános és magán tanulókat összefoglalva, 2588 vagyis 21%. Elsőrendű volt 7853 vagyis 64%. Ezek képezték e szerint a tanuló sereg zömét s a kitünőkkel együtt 85%-át a tanulóknak. Másodrendű volt 1337 vagyis 10%, harmadrendű 196 vagyis 1%, bizonyítvány nélkül elment 554 vagyis 4%. E három sor együtt képezte a sereg elmaradozó részét és az egész számnak 15%-át.

15%-át láttuk a gymnasialis ifjuságnak a kitűzött céltől el-esettnek vagy legalább elmaradottnak; e számhoz azonban hozzá kell tenni azt az 5.5%-ot is, mely mint különbség mutatkozik az év elején beírt és az év végén még megvolt tanulók száma közt, mint azt e fejtegetések kezdetén láttuk, és akkor a céltől elesettek száma 20.5%-ra rug, mi mindenesetre komoly figyelmet érdemel.

Hátra van még az érettségi vizsgálatokra vonatkozó számok elemzése. Itt ismét 9 rovattal van dolgunk. A három első mutatja azoknak a számát, kik az egyes gymnasiumokban, vagy saját nyil-

vános és magán tanulóiból vagy máshonnan jöttekből, más néven „külsőkből“ érettségi vizsgára jelentkeztek. E három rovat összegei a szóban lévő 28 r. k. főgymnasiumban 857 jelentkezőt tüntetnek elő*), ugymint 714-et a nyilvános, 50-et a magán és 93-at a külső tanulók sorából, százalékokban 83.3%, 5.8% és 11.9%. A negyedik rovat a három utolsóval azokat a számokat mutatják, melyek ismét czéltévesztést jeleznek, t. i. azoknak a számát, kik vagy önként visszaléptek, vagy pedig visszautasítottak és pedig ez utóbbiak vagy fél, vagy egész évre vagy mindenkorra. A közbelső vagyis ötödik és hatodik rovatban látjuk, hányan találtattak kitünőleg és hányan egyszerűen éretteknek. Itt azonban a számok nem teljesek, a menyiben a szóban levő 1866-iki évben a háborus viszonyok nyomása alatt. Szabadkán 13, Szathmár-Németiben 17 tanulónak érettségi vizsgája későbbre maradt, miről azután pótjelentést nem kaptunk.

E harminczat e szerint a jelentkezetek sorából egyelőre ki kell vonnunk s marad 827. Visszalépett 20, vagyis 2.4%, visszavetettetett összesen 35 vagyis 4.0%, e szerint czélt nem ért ($2.4 + 4.2\% = 6.6\%$, kitünőleg érettnék találtatott 140 vagyis 17%, egyszerűen érettnék 632 vagyis 76.4, tehát czélt ért összesen 772 vagyis ($17\% + 76.4 = 93.4\%$, elesett tőle 6.6% = 100%).

E szerint a 28 r. kath. gymnasium összes ifjuságának csak 7%-a jelentkezett érettségi vizsgálatra, és 6.3% találtatott érettnék. Ez ismét roppant erő- és idővesztéséget jelent. Mert ha az összes fiatal-ságot (12.255) 8 osztályba osztjuk, egy-egy osztályba 1532 tanuló esik. Midőn tehát érettségire csak 857 ifju jelentkezik, ez azt jelenti, hogy sokan kezdik a gymnasialis tanulmányok sorát, de alig végzi több felénél.

Sokáig időztünk e 28 gymnasiumnál, s bár kötelességünk volna a többit is így elemezni, de nincs rá időnk, s így csak az összes gymnasiumokra nézve lesz még egy-két szavunk, főleg azért, hogy az itt talált számokkal összehasonlítsuk azokat, melyek az összes többi gymnasiumokból ki fognak derülni.

A r. kath. nemteljes gymnasiumok száma, mint előrebocsátott átnézeteink mutatják, 32. Ezek négy-négy osztályuak voltak, kivéve az ötosztályu gyöngyösit és jászberényit, és a hatosztályu selmeczbányait. A tannyelv 21-ben magyar volt; háromban magyar-német, t. i. Kőszegen, Lugoson és Magyar-Óvárrott, egyben magyar-tót, Bártfán; hétben végre magyar, német és tót nyelven

*) E táblán az érettségire vonatkozó összegek hibásan nyomattak ki, s az itt közlöttek által kell őket helyettesíteni.

vegyest folyt a tanítás, ugymint: Kis-Szebenben, Nagy-Becs-
kereken, hol a tót nyelv helyét a szerb foglalta el, Rózsahegyén,
Selmezbányán, Szakolczán, Szentgyörgyön és Zsolnán.

Az előljáróság állt 32 igazgatóból, 15 hittanítóból, 114 rendes,
38 helyettes és 18 melléktanítóból, összesen 217 főből, kik közül
azonban világi férfiú csak 44 volt, egyházmegyei pap 8, szerzetes
ellenben 165; e szerint 20.4% világi férfiú és 79.6% pap. Világiak
tanítottak nagyobb számmal Félegyházán (4), Jászberényben
és Kaposvártt (5—5), Lugoson (4), Selmezbányán és
Szakolczán (6—6). A szerzetesek közül tanított:

Kegyesrendi . . .	94	vagyis	43.4%	16	gymnasiumban
Ferenczrendü . . .	27	"	12.4	"	6 "
Bencze	18	"	8.3	"	3 "
Minorita	19	"	8.7	"	3 "
Premontrei	7	"	3.2	"	1 "
Egyházm. pap . . .	8	"	3.6	"	— "

Összesen papi személy 173 vagyis 79.6% 28 gymnasiumban.

Itt tehát a viszony a világi férfiak és a papi személyek száma
közt még erősebben hajlik a papi személyek felé mint a főgymna-
siumoknál. Ott ugyanis a világi férfiak száma 34.27% volt, itt ellen-
ben csak 20.4%.

Midőn most még az összes gymnasiumok végösszegeire vetünk
egy rövid pillantást, mindenekelőtt szemünkbe tűnik az erdélyi
gymnasiumok sorában az onnan eredett hézag, hogy a hely. hit-
vallásuk által bektüldött kimutatásokat nem lehetett használni,
használhatókat pedig mai napig sem kaptunk. — Ez által a gym-
nasiumok száma, melyekről végösszegeink szólnak, 143-ról 136-ra
apad; kivéve a tannyelvet, mert erre nézve tudjuk, hogy a hely.
hitvallásuknál a tannyelv mindenütt magyar volt.

E 136 gymnasiumban az osztályok száma 810-re ment, az
összes előljáróké 1326-ra. Ezekből 695 volt világi férfiú, 631 el-
lenben papi személy.

A tanulók száma a 136 gymnasiumban az 1865/6-iki év végén
29.166 volt, ugymint nyilvános 28.500, magán 666, vagyis ez utób-
biak az egész számnak 2.25%. A tanulók további elemzését több
körülmény zavarja. Egyik helyről nincs kimutatva szám szerint a
tanulók anyanyelve és vallása; más helyekről hiányzik az érdem-
sorozat számszerinti kimutatása, ismét más helyen nem tudhatni,

hány tanuló volt tandíjmentes. E hiányokat beletudva, magyar nyelvű tanuló volt összesen . . .				20.085	vagyis	68.9	%	
német		3.717	"	12.8	"		nem	
tót és ruthén		2.153	"	7.3	"		magyar	
horvát és szerb		626	"	2.1	"		} 31.1 %	
román		2.507	"	8.7	"			
külföldi 21 és nem osztályozott 57 .		78	"	0.2	"			
összesen . . .				29.166	vagyis	100		%
róm. kath. vallású volt				14.020	vagyis	48.1	%	
görög kath.		2.036	"	7.0	"		} 51.9 %	
keleti görög		1.707	"	5.9	"			
unitárius		294	"	1.0	"			
ágostai hitv.		3.854	"	13.2	"			
helv. hitv.		4.593	"	15.8	"			
izraelita		2.605	"	9.0	"			
nem osztályozott		57	"	0.	"			
összesen . . .				29.166	vagyis	100	%	

Az érdemsorozat eredménye szerint volt

kittinő és jeles	6.970	vagyis	24.6	%	} 24.000	vagyis	84.6	%
elsőrendű	17.030	"	60.0	"				
másod-, harmadrendű és hulladék e szerint				5.166	"	15.4	%	
összesen				29.166	"	100	%	

Érettségire jelentkezett 1.932 vagyis 6.6 %.

Ezen 1.932-t 100-nak véve:

érettnak találatott kitünően		361	vagyis	18.7	%				
" " egyszerűen		1.376	"	71.2	"				
összesen				1.737	"	89.9	"		
visszalépett	122	azaz	6.3	%	}	195	"	10.1	"
visszautasított	73	azaz	3.8	"					
összesen				1.932	vagyis	100	%		

Hátra van még a reáltanodák 1865/6. évi állásának ismeretése.

Reáltanodák csak 1849 után kezdtek hazánkban mutatkozni és elején elég hamar terjedtek. A reáltanoda eszméjének alapja azon szükség érzete, hogy némely tudományágak, különösen azok, melyek nélkül ma a gyakorlati élet mezején egy lépést sem tehetni biztosan, oly módon és oly helyeken adassanak elő kellő rendben és kellő mértékben, hogy azokat oly ifjak is megtanulhassák, kik-

nek különben az akkori egyetem három felső tanszakába felmenniök nem fekszik sem hivatásukban, sem érdekökben. A reáliskola eszméje, így fogva fel a dolgot, már akkor kezdett testet öltetni, mikor Pesten az a műiskola keletkezett, melyből a mai budai műegyetem fejlődött, azon különbséggel, hogy a pesti műiskola magyar volt, a reáliskola ellenben azon ürügy alatt, hogy a gyakorlati tudományokat, milyen a vegytan, a gyakorlati természettan, a géptan, az építészet, a magasabb szám- és mértan stb. magyarul előadni tudó tanárok nem létezvén, csakis német nyelven lehet tanítani, igen ügyesen arra volt számitva, hogy e tudományok magyar nyelven nem fejlődhetvén, a gyakorlati élet ezektől függő ágaiban szintén mindenkor idegenek vezetésére szoruljunk. Az 1849 utáni kor, midőn a magyar jogásznak vagy idegen érdekek szolgálatába kellett állnia, vagy hivatásáról bizonytalan időre lemondván más kereset után néznie, a reáliskola idegen nyelve daczára mégis nagy vonzerőt kezdett gyakorolni nem annyira a fiatalságra, mint a gyermekeik jövőjét szívökön hordó szülékre. De ezen iskolák szerkezete oly kevésbé van a növendékek felfogásához mérve, hogy még akkor sem tudtak általános helybenhagyást nyerni, mikor az 1860. évi október 20-án kelt diploma következtében a német nyelv megszűnt kizárólag tannyelvül szolgálni. Akkor kezdett felmerülni a reálgymnasium eszméje és ennek oldala mellett a tisztán gyakorlati élet magasabb tanfolyamának gondolata, mely egyelőre más megfelelőbb elnevezés hiányában polgári iskola neve alatt keresi megvalósulását. E kétfelé ágazó újabb mozgalom megakasztotta a nem egészen czélszerűnek bizonyult reáltanodák elterjedését.

Ezekből eléggé érthető az, hogy az összes reáliskolák száma 1865/6-ban Magyarországon és Erdélyben együtt csak 22 volt. Ezekből Magyarországon 17, Erdélyben 5. (Ismét közel az ismert viszony 4 : 1, de szorosán $77.2\% : 22.8\%$.)

E téren is találkozunk teljes vagy fő- és nem teljes vagy alreáliskolákkal. Magyarországon főreáliskola volt 4, mindenik 6-6 osztálylyal, t. i. Budán és Kassán királyiak, Pesten és Pozsonyban községiek. Erdélyben csak Nagy-Szebenben volt magasabb reáliskola, az is csak öt osztálylyal. A tanári személyzet ezekben 68 főből állt, a tanulók száma 1171-re ment Magyarországon, 12 főből álló tanári testülettel és 182 tanulóval Erdélyben.

Az alreáliskolák így voltak elhelyezve:

Magyarországon: Aradon, Esztergomban és Győrött, Nagy-Kikindán, Sopronyban és Pécssett, Székes-Fehérvárott, Szegeden és

Temesvárott, Ujvidéken, Verseczen és Zomborban, mind községek; végre Körmöczbányán királyi.

Az aradi, sopronyi és ujvidéki 2-2, a többi 3-3 osztálylal.

Erdélyben: Beszterczen és Brassóban, Segesvárott és Szászrégenben; a többi 3-3, a szászrégeni 4 osztálylal.

Nálunk a tanári testület 90 főből állt, Erdélyben 32 főből. Tanuló volt Magyarországon 1233, Erdélyben 293. E szerint:

Magyarországon a főreáliskolákban előljáró	68,	tanuló	1171
„ az alreáliskolákban „	90,	„	1233
összesen előljáró	158,	tanuló	2404
Erdélyben összesen	44,	„	421

tehát Magyarországon és Erdélyben együtt előljáró 202, tanuló 2825

Az összes osztályok száma 81-re ment. Magyarországon a reáliskoláknak felekezeti színezetök nincs. Erdélyben az alreáliskolák úgy vannak bemutatva, mint ágostai hitű intézetek.

Mi a tanulók anyanyelvét illeti, volt:

magyar	1433	vagyis	50.9%
német	1189	„	42.1 „
tót és ruthén	44	„	1.6 „
horvát és szerb	113	„	3.7 „
román	33	„	1.2 „
más ajku	13*)	„	0.5 „
összesen	2825	vagyis	100%

vagyis nem magyar 49.1%.

Vallásra nézve volt:

róm. katolikus	1678	vagyis	59.5%
gör. katolikus	13	„	0.5 „
keleti görög	144	„	5.1 „
ágostai hitv.	449	„	19.8 „
helvét hitv.	24	„	0.9 „
izraelita	516	„	18.2 „
és egy anglican	1	„	0.0 „
összesen	2825	vagyis	100%

vagyis nem róm. katolikus 40.5%.

A statisztikai osztály által kiadott füzetben a magyarországi reáliskolák állása 1867/8-ról is található. E kimutatásban az alreáliskolák száma egygyel több, t. i. a sümegi kétosztályu magán-reáliskolával, s ebben öt előljáróval és 25 növendékkel.

*) A más ajkuak közt volt 1 angol, 1 francia, 6 görög, 1 norvég, 3 olasz és 1 örmény = 13.

Az 1865/6-ik évben a magyarországi reáliskolákban összesen volt előljáró 158, tanuló 2404, 1867/8-ban pedig volt előljáró 174, tanuló 2638, mi két év alatt az előljáróságnál 4,8%-nyi növekedést mutat, a tanulóknál pedig 4,6%-nyit.

Összevetve a gymnasialis és reáltanodai tanulók számát, kitűnik, hogy míg 1865/6-ban a gymnasiumokba az erdélyi helv. hitvallású tanulókon kívül 29.166 növendék járt, a reáliskolákban ugyan akkor csak 2825-en tanultak, tehát csak 9,6%.

Ennyi az, mit hazánk középfoku szorosán tudományos tanintézeteiről kiderítettünk, s mi a jövőben minden hasonló statisztikai kutatásnál összehasonlítással fog szolgálhatni. Az elemi iskolák ismertetése képezendi a legközelebbi előadás tárgyát s azzal a közoktatás statisztikája egyelőre ki lesz merítve.

KSH Könyvtár

V.

Magyarország elemi iskoláinak állása 1864/5-ben.

Elemi iskolának a szó szoros értelmében olyan tanintézeteket szokás nevezni, melyekben a 7 éves gyermek megkezdí rendszeres tanulását; kezdí és folytatja mindaddig, míg tanítóinak, szüleinek s általában nevelőinek sikerül kipuhatólni tehetségeit és hajlamait, hogy azután ezekhez képest tanulmányai folytatása végett a középfoku tanintézetek valamelyik ágába lehessen őt igazítani.

Ilyen elemi iskola fogalmában már benn fekszik a gondolat, hogy az elemi iskolából egy általában senki sem léphet egyenesen a közéletbe ki, ennek legalsó rétegeit sem véve ki. De az is fekszik az ilyen elemi iskola fogalmában, hogy a középfoku tanintézetek többféle ágaznak, és ezek közül sem vezet még egyik sem egyenesen a nyilvános életbe, hanem a különböző életpályák szerint különböző előkészítő szakfolyamokba, az életkor és életpálya követelményei szerint. Csak így fogva fel a nevelés fogalmát, válik lehetségessé legalább elvben és gondolatban, minden gyermekből megannyi értelmes, jó erkölcsü és helyét minden körülmények közt becsülettel betöltő férfit és nőt nevelni.

Valljuk meg őszintén, hogy ilyen értelemben felfogott és következetesen keresztülvitt nevelési rendszer nálunk még nem létezik, sőt egyes községeket és életpályákat kivéve, nem létezik még sehol sem. A világos öntudat magas foka kívántatik hozzá, hogy egyes családok ekképen neveltethessék minden egyes gyermeköket; sokszor azonban az öntudat megvolna ugyan, de hiányzanak az eszközök, a vagyon kellő mértéke s a szükséges köz- vagy legalább magánintézetek. Ugyan ezt az öntudatot hiába keresnök községeink legnagyobb részénél, nem is említve azt, hogy önálló községeink száma nem nagy, tehetős községeink száma pedig még kisebb, s

hogy a mint közdolgaink multját ismerjük, nem is a községekre volt bizva a nevelés ügyének tervezése és megállapítása. Sőt ma, midőn az ország a közoktatás ügyét a törvényhozás illetékessége alá vonta s ennek egy részére t. i. a népoktatásra nézve az 1868-ik évi 38-ik törvény által ezen illetékességét gyakorolta is, az előttünk lebegő magas nevelési eszménynek valószínűsítéséhez csak hozzá fogott, és előre láthatni, hogy az évek, még pedig békés évek hosszú sorának le kell folynia, míg az említett törvényben kimondott elvek és megrendelt intézkedések látható változásokat idézendek elő népünk zömében.

Ha széttekintünk a hazában, és azt keressük, hogyan volt a nemzet a legalsó iskolák dolgában régente, vagyis a mohácsi vész előtt, és hogyan volt azután a legközelebbi időig, azt fogjuk találni, hogy e tekintetben is meg volt a szükség érzete, meg volt az ügyekezett e szükségét fedezni, és meg volt az ügyekezettnek eredménye, mindegyik olyan, a milyen az idők és körülmények szerint lehetett, habár messze van is azon magasságtól, melyet a jelenkor követel.

A magyar hajdankorban az elemi iskola némiképen megfelelt mai felfogásunknak, a mennyiben olyan elemi iskola, melyből a növendékek többsége egyenesen a közéletbe lépett volna át, nem létezett. Ama korban a ki egyszer olvasni s írni tanult, rendszeren végig járta a hazában található iskolákat s ha még magasabbra törekedett, meglátogatta a külföld leghíresebb iskoláit. A köznépi férfi része nem tanult meg olvasni sem, még kevésbé írni, számolni adig, a meddig írás nélkül lehet. A nőnem, ritka kivétellel, még anynyira sem tanítottatott mint a férfiak. Minden tanultság abból állt, a mire a papok tanították a gyermekeket és a mi a legtöbb esetekben nem foglalt magában többet, mint a mit ma a r. katolikusok úgynevezett kis katéjában találunk. Az olvasás ama korban, az olcsó papiros és a nyomda feltalálása előtt, igen költséges fényűzés lett volna; írásra a közlekedés akkori lassúsága, korlátoltsága és biztossatlantalan volta mellett nem sok ösztönt talált a köznépi s a mi kis följegyezni valója volt, annak teljesen eleget tett az úgynevezett olvasás. Az élet gyakorlati fogásait a földműves, iparos és kereskedő ma sem tanulja meg könyvekből, a nőnem foglalkozásai a ház körül szintén hagyományos kerékvágást követnek. Szóval, a mennyi tudomány ama kor egyszerű viszonyai közt szükséges volt, annyit a fennállott latin iskolában, melyeknek alsó foka a mi elemi iskolánkat pótolta, úgy a hogy meg lehetett szerezni.

Az olcsó papiros, a nyomda, a reformatió megnyitották Európa népei előtt az ujkor kapuit. Magyarország ama korban mindig egy

vonalon állt műveltség tekintetében európai társaival, s a mohácsi vész sem szorította le rögtön a második sorba. Az elmaradás, a hanyatlás és a süllyedés csak a 17-ik század végzetszerű csapásai alatt lett láthatóvá. A területileg szétszakadozott országban, az önmagában sokféleképen meghasonlott, a királyaitól tartózkodni sőt félni és idegenkedni, s nem egy ízben saját királyai ellen védfegyverhez nyulni kényszerült nemzet egymás után látta kisiklani kezei közül a biztosított lét feltételeit, a hol pedig a lét sincs biztosítva, ott a távol jövőbe benyúló tervekről, az erők számbavételéről és ezekhez mért haladási eszközök beszerzéséről komolyan szó sem lehet. Így történt, hogy a reformáció tavasz-lehellete alatt kelt és hamar virágzásnak is indult iskolák nagy száma részint az üldözés irtó csapásai, részint az elharapódzó fásultság dermesztő hatása alatt ismét eltűnt, s némelyek el is enyésztek. A protestáns iskolák azonban már oly mélyen meg voltak gyökerezve és a protestantizmus elve annyira követeli legalább az elemi iskolát, hogy a mint a körülmények bármi keveset javultak, minden gyülekezet azonnal sietett áldozatfilléreit összerakni, hogy gyermekei számára legalább annyi tanítást megszerezzen, hogy az élet nehéz óráiban magok meríthessenek a könyvek könyvéből erőt, vigaszt és reményt.

A 18-ik század ismét belháborúval nyílt meg és első tizede halálos sebek ütése közt folyt le. Másfél évtized kellett, míg a legégetőbb sebek kissé behegedtek, de annyi rom borította még az országnak anyagilag épen legáldottabb téreit, melyek legtovább és legtöbbet szenvedtek vala a török foglalás alatt, hogy csak Mária Terézia királyasszony szelid* és hosszú uralkodása alatt jutott idő két oly rendszabály életbeléptetésére, melyeknek fontosságát hazánk beltörténetére nézve nem lehet kicsinyleni, sőt méltán úgy lehet azokat tekinteni, mint újabb történelmünk kiinduló pontját. Egyik, az ugynevezett urbér megkezdett szabályozása, tehát az első lépés a földműves nép anyagi és jogi létének szabályozására, a másik az új iskolai szabályzat, mely az elemi tanításra szükséges eszközök szaporítását és elterjesztését indította meg, tehát az első rendszeres lépést tette arra, hogy az urbér által anyagilag és jogilag biztosított nép kellő kiképezetésben is részesüljön.

Ezen utóbbi rendszabály értelmében minden plébánia mellett iskoláról kellett gondoskodni. Az épület alá szükséges háztelket egy kis udvarnak s kertnek való térrel, egy-két darab szántóföldet és rétet hozzá, továbbá az építéshez kívántató nyers anyagot, követ, meszet, fát a földes úr vagy is az egyház patronusa köteleztetett adni; igás és kézi napszámot a plébánia alá tartozó községek; végre

a készpénzbeli költséget a templom pénztára, a patronusok kegyesége és a nép hozzájárulása állították elő. A tanító fizetése pedig onnan telt, hogy egyfelől kántori, másfelől jegyzői hivatalt is viselt, a többi részint földeskeinek jövedelméből, részint más adományokból került, melyeket a tanulók szülei nyújtottak.

Mily anyailag gondoskodott királyasszonyunk a nemzet fiainak kiképezéséről általában, tanúsítja a most említettem rendszabályon kívül a bőkezűség, melylyel minden rendü tanintézeteink alapjának gyarapítását foganatosította. „A felügyeletem alatt álló második nagyobb alapítványi alap, a *tanulmányi*, mely dicső emlékű Mária Terézia királynőnek köszöni lételetét,“ mondja a közoktatásügyi miniszter azon előterjesztésében, melyet 1868. máj. 20-án nyújtott be ő Felségének, s melyről már szólтам. A tanulmányi alap ezen előterjesztés szerint 1867-nek végével tett összesen 6,455.877 frt. 54.₰ kr. Az 1868-ik évre előirányzott forgalma pedig mutatott 458.692 frt. bevételt,

454.543 frt. kiadást

vagyis 4.149 frtnyi többletet.

Édes anyja törekvéseit nagy erélylyel támogatta mint uralkodó társ és folytatta mint utód nagy fia József, ki azonban utóbb jó szándékai által önkénykedésre engedvén ragadtatni magát, ellenáramlatot támaszta, s ez által maga tette lassubbá a műveltségi mozgalom folyamát. Végre II. Lipót alatt jött létre az 1791. 26. törvény, mely József császár ugynevezett türelmi nyiltparancsát szabatosította és a protestánsok jogát elemi iskolák nyitására örök időkre biztosította.

A franciaországi nagy forradalom és az ennek nyomában kelt háborúk, különösen pedig ezeknek benyomása I. Ferencz királyunk lelkületére, a háborúk alatt szenvedett roppant anyagi veszteségek és pénzválságok sehogy sem kedveztek a tanügynek. Csak I. Napoleon halála, s a mi ezt követte, az önkény bátrabb fellépése, rázta fel a soká szibbadtan szunnyadozott közszellemet elaléltságából, a mint ezt Horváth Mihály általam e helyen már említett művében olvashatják. A kort, mely 1849 után bekövetkezett, elemi iskoláink dolgában több intézkedés teszi emlékezetessé. Egyik az ugynevezett tankötelezettség kimondása, melynek értelmében minden fiu- és leánygyermek tartozott volna 6—12 éves koráig ugynevezett hétköznapi iskolába járni, a 12—15 évesek pedig az ismétlődő vagyis vasárnapi iskolába. Továbbá az iskolatanítók jövedelmének szabatos összeírása és megállapítása, mit iskolai vallomány ki-

állításának nevezték. Az izraelita iskolák számára egy külön tanulmányi alap létesítése is e korszakba tartozik. Végre azon elv is kimondatott és több helyen már életbe is léptették, hogy a hol több felekezet vegyest lakik, s a község költségei fedezéséhez hozzájárul, ha e költségek egyik része valamely felekezet iskoláinak segéllésére fordíttatik, arányos része fordíttassék a többi felekezetek iskoláinak fölsegéllésére is. Sőt az 1847/8-ik évi 20. törvény 3. §-a egyenesen azt rendelte, hogy „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei közálladalmi költségek által fedeztessenek“ stb. Általában azt lehet az 1849 után bekövetkezett korszakról mondani, hogy elemi iskoláink részint a felülről jött nyomás, részint a nemzet saját belátása következtében gyarapodtak egész az októberi diploma napjáig. 1861-ben az iskolai kényszer megszűntével a vasárnapi iskola csak kevés helyen maradt meg, a hétköznapi iskola látogatása lanyhult, a tanítók jövedelme csorbult, szorgalma lankada, s jövője ismét elkomorodék, a provisorium pedig mint más téreken, ugy ezen sem ment sem előre, sem hátra.

Ily állapotban találjuk elemi iskoláinkat 1864/5-ben, mely évben a bécsi központi statistika ösztönzése és eszközlése mellett a helytartótanács gondoskodott összes elemi iskoláink részletes felvételéről. E felvétel ugy készült, hogy minden vallásfelekezettű önálló lelkész, mint a lelkészsége területén létező saját hitű elemi iskolák igazgatója, egy *A* mintának címzett felvételi ívet kapott, e mellett pedig annyi *B* mintának nevezett ívet, a hány iskola létezett lelkészsége kebelében. Minden *A* és *B* mintát három példányban kellett betölteni, és betöltés után illető espereseik útján egyházi főnökeikhez beküldeni, a honnan azután a helytartótanácsához küldettek fel.

Ezeket a felvételi iveket, tulajdonképen az ezen ívekből keletkezett sok mázsányi anyagot vette át 1867-ben a helytartótanáctól a közoktatási miniszterium, ez pedig átengedte feldolgozás végett az országos statistikai osztálynak, mely azt csakugyan feldolgozta és az említett füzetben közre is bocsátja, de csak Magyarország iskoláit; mert az erdélyiekről a két protestáns felekezet máig se küldte be az adatokat.

Ezeknek előrebocsátása után hozzáfoghatunk hazánk elemi iskoláinak ismertetéséhez, illetőleg a készülő füzetben található adatok elősorolása- és elemzéséhez.

A roppant anyag első osztályozásánál a vallásfelekezetekre kell lennünk tekintettel. Mint első előadásomban mondtam, Magyar-

országban hét vallásfelekezetnek biztosították eddigi törvényeink a jogot elemi iskolákat nyitni, vezetni s azokra felügyelni a kormány főfelügyelete alatt. E felekezetek: a róm. és görög katolikus; a két evangélikus, ugymint az ágostai és helvét hitvallású; az unitarius, a keleti görög és az izraelita felekezetek. Mivel azonban csak Magyarországra leszünk tekintettel, s mivel ezen országban unitarius elemi iskola 1864/5-ben még nem létezett, most egyelőre hat felekezet iskolái jövendének tárgyalás alá, csak azt jegyezvén meg egyuttal, hogy 1864/5-ben Magyarországon olyan elemi iskola, mely ne lett volna felekezeti, nem létezett.

A felekezetek sora, melyet elemi iskoláink tárgyalásában állandóan követtünk, ez:

1. Római katolikusok, 2. Görög katolikusok, 3. Ágostai hitvallású evangélikusok, 4. Helvét hitvallású evangélikusok, 5. Keleti görög hitűek és 6. Izraeliták.

A római katolikusok egyházi és iskolai ügyeikben három érsek és 14 püspök alatt állanak. Érsekeik székhelyei: Esztergom, Eger és Kalocsa; püspökeik vannak Besztercebányán, Csánádon (lakással Temesvárott), Győrött, Kassán, Nagyváradon, Nyitrán, Pécsen, Rozsnyón, Szathmártt, Szepes-Váralján, Székes-Fehérvárott, Szombathelyen, Vácson és Veszprémben.

Minden érsekség és minden püspökség a felügyelet könnyebítése végett több főesperességre van felosztva, minden főesperesség ismét több esperességre; esperesség alatt pedig bizonyos földterületet értünk, a rajta lévő önálló lelkészségekkel együtt. Iskolai ügyekben az érsekek és püspökök a főesperesek teljes mellőzésével, a felügyeletet leginkább csak az esperesekre bízták. Innen van, hogy esperességi kerület és tankerület a római katolikusoknál egyértelmű szók, azon különbséggel mégis, hogy midőn ugyanazt a földterületet egyszerüen esperességnak vagy esperességi kerületnek nevezzük, akkor a róm. katolikus hívek összegét értjük, kik azon a földterületen több önálló lelkész gondviselése s az illető esperes felügyelete alatt élnek; midőn ellenben tankerületnek mondjuk, akkor a róm. katolikus iskolák összegét értjük, melyek azon a földterületen a helybeli lelkészek igazgatása és szintén az illető esperes felügyelete alatt állnak.

Az elősorolt érsekségek és püspökségek kebelében létező róm. katolikus iskolákon kívül még két csoport fordul elő, melyeket szintén számba kell vennünk. Először van 17 olyan lelkészség vagy más szóval anyaegyház, melyek a pannonhalmi főapátság alá tar-

toznak, s ugyan annak iskolai tekintetben is alá vannak rendelve. Másodszor a Muraközön 21 anyaegyházban lakó róm. kath. nép egyházi és iskolai felügyelet dolgában két esperességbe van csoportosítva, főfelügyelet dolgában pedig a zágrábi érsekség alá tartozik. Minthogy azonban a Muraköz Zala vármegye területéhez számítatik, iskolái szintén a magyar iskolák számába vétettek fel. Ezeket is beleszámítva a róm. kath. elemi iskolák 306 tankerületbe voltak csoportosítva.

A görög katolikusoknál szintén találkozunk önálló anyaegyházakkal, melyeknek bizonyos száma esperességet, iskolai tekintetben pedig tankerületet képez, melyek ismét vidékek szerint több püspökségbe vannak egyesítve, s az illető püspök főfelügyelete alatt állnak. — Ilyen püspökség van Magyarországon 4, ugymint Eperjesen, Lugoson (ennek egy része azonban Erdélyben fekszik), Munkácson és Nagyváradon. Itt azonkívül számba kell vennünk a Dráván túl fekvő kőrösi püspökségbe keblezett, de Bács-Bodrog vármegyében fekvő bácsmezei tankerületet, ámbár ez összesen csak öt iskolát foglal magában; továbbá az Erdélyben fekvő szamosújvári püspökség alá tartozó, de Magyarország területén találtató 26 tankerületet 304 iskolával. — Ezeket is beleértve a görög kath. elemi iskolák 111 tankerületbe voltak csoportosítva.

Mi az evangélikusokat illeti, ezeknek elemi iskolái szintén esperességek, illetőleg tankerületekbe vannak csoportosítva, az esperességek pedig superintendentiák alatt állnak. Ilyen superintendencia vagy püspökség mindegyik felekezeti részére van Magyarországon négy-négy. Névszerint:

az ágost. hitv. számára fennáll a bányai püspökség	9 tankerülettel,
a dunáninnyi	„ 8 „
a dunántúli	„ 12 „
és a tiszai	„ 8 „
<hr/>	
összesen	37 tankerülettel,

a helvét hitv. számára fennáll a dunamelléki püsp.	8 tankerülettel,
a dunántúli	„ 9 „
a tiszáninnyi	„ 8 „
és a tiszántúli	„ 13 „
<hr/>	
összesen	38 tankerülettel,

Ezekhez járul az ugynevezett partiumbeli részeken 3 tankerület 88 iskolával.

A keleti görögök részéről Magyarországon 1 érsekség és 6 püspökség létezik. Az érsek Karlócán székel, a püspökök: Bácsban, Budán, Temesvártt, Verseczen, Aradon és Karánsebesen. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a karlóczi érsekség és a temesvári püspökség alá tartozó tankerületek az ugynevezett határőrvidéken terülnek el, s elemi iskoláikról semmiféle adatot nem találtunk. Hasonlót kell mondanunk a verseczi püspökségről is, melyből csak egy tankerületről kaptunk adatokat. E szerint az általunk kimutatott keleti görög tankerületek száma összesen csak 34.

Mi végre az izraelitákat illeti, ezeknek elemi iskolái országos felügyelet tekintetéből öt csoportba voltak osztva iskolai felügyelőség neve alatt, ugyanazon beosztással, mely a gymnasiumok és reáliskolák felügyeletére nézve is fennáll, s melynek székhelyei: Buda, Győr, Kassa, Nagyvárad és Pozsony. — Ezekben belül az izraelita elemi iskolák azon természetes politikai hatóságok szerint vannak felmutatva, melyekben fekszenek, ugymint vármegyék, a jászkunsági és hajdu-kerületek és Kővár vidéke szerint, a városok pedig mindig azon politikai hatóságok alatt fordulnak elő, melyeknek kebelében fekszenek.

Miután így az egész anyag vallásfelekezetre, a vallásfelekezeteken belül püspökségekre (az izraelitáknál felügyelőségekre), ezeken belül ismét tankerületekre (az izraelitáknál politikai hatóságokra) szét volt szedve, következett az egyes tankerületekhez tartozó anyaegyházak mint iskolai igazgatóságok számbavétele, végre az egyes igazgatóság alá tartozó iskolák egyenkénti rendezése, és úgy az *A*, mint a *B* mintákon találtató statisztikai anyag kivonása további feldolgozás végett.

Az így kivont anyag ismét oly bőnek mutatkozott, hogy azt célszerű közölhetése kedvéért ismét négyféle táblázatokba látszott szükségesnek beosztani, melyek *A*, *B*, *C*, és *D*, betűkkel vannak megjelölve, és melyeket tartalmuknál fogva már messziről lehet egymástól megkülönböztetni.

Ezek után csak azt kell még megjegyeznünk, először, hogy tábláinkon lehetetlen volt minden iskolának külön sort adnunk, sőt még minden igazgatóságnak sem adhattunk külön sort, mert négy külön táblánk lévén, mindeniknek négy sort kellett volna adnunk, a szükséges csoportosításokon és végkimutatásokon kívül, mi annyi tért és annyi nyomdai munkát és költséget igényelt volna, mely az így elérendett tanulással nem lett volna kellő arányban. E szerint mindenütt csak tankerületek szerinti számcsoportokat adtunk, az

izraelitáknál pedig politikai hatóságok szerintieket, mi az összevont számsorokon kívül 529 tankerületet és 51 politikai hatóságot, összesen 580 számsort ad, s miután minden tankerület és politikai hatóság négyszer fordul elő ($580 \cdot 4 =$) 2320 számsor fekszik előttünk, mindenik ismét sok rovatba beosztva,

és pedig az A táblákon	29	}	összesen 103 rovatba.
a B "	26		
a C "	24		
s a D " szintén	24		

Ebből önként következik második megjegyzésünk, hogy t. i. további fejtegetéseimben csakis a végösszegekre leendek tekintettel és csak a legszükségesebbre fogok szorítkozni. — Kezdjünk az A. táblákkal. Volt ezek szerint:

	Tankerület,	anyaegyházi illetőleg iskolai igazgatóság	iskola
1. R. kath.	306	2870	5184
2. G. kath.	111	1060	1295
3. Ág. hitv.	37	571	1148
4. Helv. hitv.	41	1492	1987
5. Kel. g. hit.	34	799	824
6. Izr. p. hat.	51 anyaközs.	319	410
	összesen 580	7111	10848

E két szám együtt 17.959-re megy és ennyire megy azon felvételi ívek száma, melyeket feldolgoztunk volna, ha teljesen beérkeztek volna, mi azonban nem egészen történt, miért is azon sajnós tapasztalást kell megemlítenünk, hogy az evangélikus két felekezet ívei nem találtattak meg teljes számmal, mi által a statisztikai osztály fáradozásának eredménye sem oly bevégzett mű, mint különben lehetett volna.

A 10,848 iskola részint anya-, részint leányegyházakban volt elhelyezve. Az anyaközségek, illetőleg anyaegyházak száma, mint most mondatott, 7111, a leányközségek, illetőleg egyházaké ellenben volt 3042, mely két szám együtt adja az iskolás helyek számát, t. i. 10,153. Ha ezt a számot egybevetjük az iskolák számával, akkor minden helyre egy iskolát számítva, marad még 695 iskola, melyek népesebb községekben keresendők egymás mellett. Itt meg kell jegyezni azt is, hogy némely helység az egyik vallásfelekezet szempontjából az anyaközségek vagy is egyházak sorába tartozik, míg a másik felekezetnél csak mint leányközség (egyház) fordul elő. Továbbá a 10,153 iskolás helység mellett fel van jegyezve füzetünkben iskolá nélkülinek mondott 12,006 helység. Vannak t. i. helységeink, melyekben vagy az összes lakosság száma oly csekély,

hogy külön iskolát nem tartanak, például egy-egy malom, rév, csárda, tanya, vasuti állomás, gyártelep stb., vagy csak az illető felekezetnek hívei vannak oly kis számmal, hogy ott helyben iskolájok nincsen. Ezeket az illető felekezetek egyenként mint iskolánélküli helyeket jegyezték fel, s az ilyen felekezet részéről ott csakugyan iskola nincs; de ebből nem következik, hogy ott más felekezetnek sincs iskolája, sőt meglehet, hogy olyan helyen, melyet például az izraeliták iskolánélküli helynek mondtak, két három más felekezetnek voltak virágzó iskoláik, például Zólyom vármegye városai-ban, a jászkunságban, a hajdúvárosokban stb.

E tényállás alapja régibb rendeletekben és a szokásban kere-sendő, melyet az 1868. évi 53. törvény 20. §-a is szentesített. Ez utóbbi világos szavakkal rendeli, hogy „mindenki azon saját hitvallásu gyülekezethez tartozik csatlakozni, melyhez legközelebb lakik“. Mint tábláink mutatják, e távolság némely esetekben egész husz órányira terjed, vagyis vannak polgártársaink, kik husz órányi távolságra laknak saját felekezetü legközelebbi gyülekezetök templomától és iskolájától.

Minden más vallásu szülék ilyen esetben könnyen segítettek magukon az által, hogy gyermekeiket vagy a helybeli vagy a szomszédban lévő más felekezetü iskolába küldték, csak a róm. kath. szülék meg voltak ebben gátolva, mert felsőbb engedély nélkül nem volt szabad nem katolikus iskolában taníttatni gyermekeiket, mind a mellett, hogy az 1847/8-ik évi 20. törvény e szabadságot kölcsönösen megadta, azon természetes kikötéssel, hogy más val-lásu hittani leczkéken senki sem tartozik megjelenni, e helyett azon-ban mindenki tartozik kimutatni, hogy saját vallása papjától hittani leczkéket vett. Miként volt ez 20 órányi távol lakás mellett lehető-séges, erre természetesen általános feleletet adni lehetetlen.

Láttuk az inént, hogy Magyarországon 1864/5-ben 10,848 elemi iskoláról küldettek be, kevés bár sajnos kivétellel, statistikai ada-tok. Ezek közt volt 420 ugynevezett főelemi iskola. Ez alatt olyan iskolát kell érteni, mely az elemi tanfolyamon kívül még a felső nép- és az alsó polgári iskola csiráit egyesítve foglalja magában. E 420 közt is látunk még különbséget. 160 ugyanis olyan volt, melybe csak fiuk jártak, 96 olyan, melybe csak leányok, 164 pedig közös volt a két nem számára. A többi 10,428 iskola aleleminek volt bemutatva, háromféle különbözettel, ugmint

$$\left. \begin{array}{l} 308 \text{ fiu} \\ 355 \text{ leány} \\ \text{és } 9765 \text{ közös} \end{array} \right\} = 10,428 \text{ iskola.}$$

A 9765 közös alelemi iskola ismét kétféle volt, t. i.

szabályszerű 9207	}	9765.
és szükségbeli 558		

Szükségbeli iskola alatt első kezdeteit értjük egy-egy új iskolának, melynek vagy épülete vagy a tanító eltartására szükséges alapja még nincs meg, de mégis gondoskodva van róla, hogy a gyermekek ne maradjanak egészen tanítás nélkül. Vannak helyek, hol a pap könyörül a kicsiny és szegényes nyáj kisdedein, vannak más helyek, hová a szomszédból jár át délutánonként a tanító, vagy hová néha bevetődik egy-egy helyét nem találó ember (peregrinusnak hívják némely vidékeken), ki azután egy pár hónapig ott telet és tanítgat.

A 10,848 iskolák közül 9599-nek volt saját állandó épülete, 1048 ellenben ideiglenes föld alatt húzta meg magát. E két szám összeadva azonban csak 10,647-et ad, s így az a kérdés támad, hogy hol van a hiányzó 201. Erre a felelet az, hogy sok helyen az elemi iskola ketté van ugyan választva a nemi különbség szerint, de egy föld alatt lévén mind a kettő, csak egy épület van bejegyezve.

Tábláinkon továbbá látszik az iskolai épületek állapota is három rovat szerint beosztva. Jónak van bemutatva 4344, tűrhetőnek kettővel több vagyis 4346, rossznak ellenben 1957. Százalékokban kifejezve, állandó épülete volt 90.¹⁵/₀, ideiglenes 9.⁸⁵/₀. Jó 40.⁷⁴/₀, tűrhető 40.³⁶, rossz 18.^{40.}

Egy igen fontos ágát az emberi tevékenységnek a kertészet képezvén, melyre különösen a földműveléssel foglalkozó népek van mind szüksége mind alkalma, falusi iskoláink kiegészítésére semmi sem kívánatosabb, mint egy-egy darab bekerített föld, mely kertészeti művelésre alkalmas. Gyümölcsfaiskola neve alatt vannak is sok helyen ilyen kisebb nagyobb kertek ($\frac{1}{4}$ holdtól 6 holdig), hol a falusi tanulók a kertészet fő fogásaival és gyümölcsfa-neveléssel s nemesítéssel gyakorlati uton megbarátkozhatnak. Tábláink 3128 helyen mutatnak ki ilyen gyümölcsfa-iskolát, melyek közül azonban igen sok van olyannak ismertetve, hogy csak neve van meg. Egynek talaja nem alkalmas, a másiknak nincs kerítése, a harmadik nagyon messze esik a falutól és iskolától, a negyedik közelében nincs víz, az ötödiket bitorolja vagy szebb szóval más célra használja a község, vagy a községnek egyik másik hatalmása, egyikben nincs kertész, a másikban a tanító nem ért hozzá; szóval a 3128 közt nem sok volt eddig, melyet valóban rendeltetése szerint használna az iskola.

Hogy sok nyelvű hazánkban az elemi iskolákban a tanítás nem folyik mindenütt egy nyelven, azt igen természetesnek fogjuk találni. Itt azonban arra is kell tekintettel lennünk, hogy némely iskola, kivált a főelemiek, több tanteremmel bir, és midőn a tannyelvet keressük, a tantermeket egyenként külön kell megnéznünk. Tábláink erre is vannak tekintettel, és a tantermek számát 13,087-tel adják. Ezek közül a tanítás folyt:

magyarul	5581	tanteremben	vagyis	42.65 %
németül	1377	"	"	10.52 "
tótul és ruthenul	2473	"	"	18.90 "
románul	966	"	"	7.39 "
két nyelven mindenféle változattal				
	2245	"	"	17.16 "
három nyelven	448	"	"	3.38 "
két tanterem türesen állt	2	—	—	—
összesen	13,087	"	"	100 %

A mit itten csak a végösszegekre való tekintettel elemi iskoláink számáról és minőségéről, épületeik, gyümölcsfaiskoláik és tantermeik számáról, a tantermekben hangzott tannyelvekről és a köztök mutatkozó számarányról mondtam, azt a szóban forgó közoktatási füzet részletesen mutatja ki, nem ugyan oly bőven, mint a gymnasiumoknál, de mégis oly csoportokban, melyek midőn az átnevetet és az egymással való összehasonlítást könnyítik, egyuttal eléggé érthető magasabb egyedet képeznek, úgy mint tankerületek, püspökségek és vallásfelekezetek szerinti összegeket.

Az eddig elősorolt részletek képezik az A. táblák tartalmát.

A B. táblák a tanítókra vonatkozó adatokat tüntetik szembe, a vallásfelekezetek, püspökségek és tankerületek ugyanazon sorát követve mint az A. táblákon láttuk, mely sortól a C. és D. táblákon sem térünk el semmiben sem.

Könnyebb összehasonlítás kedvéért az A. táblákból a B. táblákba át van írva még egyszer az iskolák száma. S melléje jegyezve a tanítók összes száma, mely további négy rovatban osztályozva van fő-, al-, segéd- és nő-tanítókra.

Vegyük át mi is még egyszer az iskolák számát, a 10,848-at, és tegyük melléje a tanítók számát, mely 13,757-re van téve, és a kettőt összehasonlítva látni fogjuk, hogy minden iskolára egy tanítót számítva, 2,909 tanító marad rendelkezésünkre, kiknek egy része a főelemi, másik része a több tanteremű alelemi iskolákra esik, a többi részint mint segédtanító, részint végre mint női kézi munkák

tanítója működött. Mint a D. táblán alább látni fogjuk, összesen 206 helyen volt gondoskodva az iskolás leánykák ilyen kiképezéséről.

Bármily tanulságos volna is az egyes vallásfelekezetek közt tanítók tekintetében is összehasonlításokat tenni, időnk nem engedi, és azért itt csak az arány kimutatására szoritkozunk, mely a fő-, al-, segéd- és nő-tanítók közt létezett.

Volt ugyanis 13,757 tanító összesen,

ezek közül	1658	vagyis	12,1 %	főtanító.
	10,751	"	78,0 "	al- "
	907	"	6,6 "	segéd "
és	441	"	3,3 "	nőtanító.
	13,757	"	100 %	

Legtöbb nő tanított a r. katolikusoknál, úgy mint 337, mi az összes nő-tanítók számának 76,4 % teszi, azután az izraelitáknál, hol 72 tanított, mi az összes számnak 16,3 %-át teszi. Ellenben a görög-katolikusoknál csak 1, a keleti görög hitűeknél csak 2 nőtanítót találunk.

Legtöbb panasz hangzik országszerte a tanítók csekély fizetése fölött. A B. táblák e tekintetben igen sok tanulságosat mutatnak fel, a tanítók jövedelme főrovata alatt.

A főrovat ismét öt alrovatra van osztva, kimutatván a) a tanítók jövedelmét készpénzben; b) a tanítók jövedelmét nyers terményekben, mint gabnafélék, bor, fa, takarmány stb., mindezeket egy összegben pénzre számítva; c) a földterület mértékét 12,000 □ öles holdakban és □ölekben, melynek termése a tanítót illeti; d) e föld jövedelmét szintén készpénzre számítva, végre e) e három forrásból eredő jövedelmet egy összegbe vonva. Ezt követi egy további rovat e felirattal: tanpénz. A tábla végén három rovatban látható, mennyi esik egy-egy tanítóra az összes jövedelemből, mennyi különösen a földterületből és mennyi a tanpénzből.

Az idetartozó számok elemzésébe és összehasonlításába lehetetlen bebocsátkoznunk. A végeredmény az, hogy egy-egy tanítóra az egész országban esett az összes jövedelemből 192 frt. 70 kr.

a tanpénzből 35 frt. 32 kr.

összesen 228 frt. 02 kr.

A földterületből ellenben átlag 4 $\frac{2}{4}$ hold, 138 □ öl, ennek jövedelme azonban már be van számítva az összes jövedelemből ezzel együtt a 228 frt. 02 kr. átlagba.

E számok értékére nézve a következőkre kell figyelmeztetnem. Először minden tanítónak vagy ingyen lakása van, vagy lak-

pénze, mely itt nem vitetett számba. Másodszor az itt kimutatott földterületen kívül majd minden falusi és mezővárosi tanítónak van kertescskéje. Harmadszor nincs számítva sehol a kántori jövedelem, úgy hogy eredeti kivonatainkban sok iskolánál a tanítók jövedelmének rovatai egészen üresek, annak jeléül, hogy kántori jövedelméből él. Negyedszer a tanítók jövedelme csak ott van hitelesen bejegyezve, hol úgynevezett iskolai vallományból másoltatt le. Jó egy harmadánál ilyen vallomány 1864/5-ben nem létezett, vagy elveszett, vagy nem volt hitelesítve, s e szerint a jövedelem csak gondolomra lehető csekélyre téve. Ötödször a vallományok készítésénél is sok érdek dolgozott arra, hogy a jövedelem minél kisebb összeget tüntessen elő. E végre a föld jövedelme és a természetben kiszolgáltatott termények értéke a legkisebbre számított, a készpénzbeli jövedelem mellékforrásai pedig kihagyattak. Mindezeket összevéve, a 228 frt. 02 kr. jövedelem, mely átlag egy-egy tanítóra esik, oly számot ad, melyből, ha a tényleges jövedelmet keressük, elvonni nem kell semmit, ez pedig megfelel 570 franknak francia és helvét pénz szerint, s mindig kiállja az összehasonlítást más nemzetek elemi tanítóinak átlagos jövedelmével.

Az átlagos számok természete azonban itt sem változik. Sok, igen sok tanítónak van 228 frt. 2 kr.-nál kevesebbje, segédtanító pedig, kiket, mert a legtöbbnek ingyen élelmezése van a főtanítónál, ide lehetne vonni, nem sok van. A nőtanítók közül azonban a legtöbb, mint apáczá zárdában lakik és ezeknek jövedelme tábláinkon egészen hiányzik. Van tehát tisztességes és van szűkebb jövedelmű tanító egymás mellett, sokszor ugyanazon hitfelekezetenél és ugyanazon községben. Az egyes vallásfelekezetek közt a tanítók jövedelmére nézve feltűnő különbséget találunk, és ha a hitfelekezeteket e jövedelem mennyisége szerint sorozzuk, így következnek a legmagasabbtól kezdve egymás után:

	összes jövedelem		földhaszon		tanpénz	
	ft.	kr.	hold	özl	ft.	kr.
1. Izraeliták	296	15	—	10	189	75
2. Keleti görög.	218	1,5	3 ² / ₄	218	—	11
3. Róm.-kath.	197	70	4 ¹ / ₄	243	22	13
4. Ágost.	190	19	4 ² / ₄	225	40	96
5. Helv.	180	15	8	11	36	94
6. Görög-kath.	101	16,5	2	130	3	56,5

Hasonló különbségeket találunk az egyes vallásfelekezeteken belül püspökségeik vagy a felügyelőségek szerint, valamint az egyes püspökségeken belül ismét a tankerületek és végre a tanke-

rületeken belül az egyes tanítók közt. Ezt az utóbbi különbséget azonban tábláink már ki nem tüntetik, mivel mint mondtuk, a tankerületnél is részleteseb kimutatást nem adnak.

Hátra vannak a C. és D. táblák. Ezeken van felmutatva a többiekhez hasonló rendben és sorban mind az, a mit anyagforrásunkból a „tanuló k“-ra nézve merithettünk. Névszerint a C. táblán könnyebb összehasonlítás kedvéért még egyszer látható két egymás mellett lefutó rovatban az illető tankerületben létezett iskolák és az ott működött tanítók száma. Azután következik három rovat, mely a tankerületben találtatott 6—12 éves vagyis tanköteles gyermekek számát adja, és pedig külön a fiukét, külön a leányokét, és e kettőt összeadva. Ezt követi három hasonló rovat, mely azokat mutatja ki, kik a tankötelesek közül tanulni valóban jártak. Ezeknek összes száma azután fel van osztva az illető iskolák és tanítók számával s az átlagos eredmény két rovatban feltüntetve. Azután következik három rovat azokkal, kik mint 12—15 évesek kötelesek lettek volna ismétlő iskolába járni, és más hasonló három rovat, melyekben láthatók kik oda csakugyan jártak. A tábla végén három rovatban látszik azoknak a száma, kik a hét köznapi iskolába nem jártak, és három hasonló rovatban azoké, kik az ismétlő iskolába nem jártak. E táblánk hiánya az, hogy a hiányzók számát nem mutatják ki minden egyes kerületre nézve százalékokban is, mi az átnezetet nagyon könnyebbítette volna; de erre tábláinkon nem tudunk helyet szorítani és a hosszadalmas munka mellett füzetünk megjelenését is sokkal későbbre kellett volna halasztani. Volt azonban még egy harmadik tekintet is, mely a hosszú és fárasztó munkát nem javasolta: t. i. azon meggyőződés, hogy a C. táblán található számok a valóságban létező számokkal nincsenek szigorú öszhangban. A hozzánk beérkezett forrásokból sem a létezett 6—12 és 12—15 éves gyermekek száma, sem azoké, kik valóban tanulni jártak, nem tűnt ki oly hitelességgel, mely a statistikai munkálatok megbízhatóságára szükséges; meg nem bizható számokon alapuló és épen e miatt csak meg nem bizható eredményeket felmutatandott százalék-számításokra e szerint hiányzott azon ösztön is, mely a statistikust legfárasztóbb és legtöbb időt emésztő munkálatai közt sem engedi lankadni: a bizalom az előtte fekvő számok hitelességében s a remény, hogy ezeknek lelkiismeretes feldolgozásával sikerülend

valamely még lappangó physikai, ethikai vagy társadalmi törvénynek nyomába jutnia.

A D. táblák kevésbé vannak számokkal terhelve. Ezeken láthatók a tanulók anyanyelvök és vallásuk különbségei szerint, de itt már a két nem közti különbségek nem láthatók, mert forrásaink ezt ki nem tüntették. Továbbá látható azoknak száma, kik a tanpénzfizetés alól fel voltak mentve, és a mellett azoké, kik vagy tankönyveket, vagy más ajándékot kaptak. Végre a D. táblákon még azon helyek száma is látható, hol a tanulók előtt alkalom nyílt egy másik élő nyelvet tanulni, vagy a testgyakorlatban, rajzban, éneken, zenében, női kézi munkákban, selyem- vagy méhtenyésztésben vagy mindezekben együtt magokat kellő utmutatás mellett gyakorolniok. Hány helyen volt alkalom a kertészetben és különösen a gyümölcsfa-ápolás és nemesítés fogásaiban okulniok, azt már az A. táblákon láttuk.

A C. és D. táblák számai szorosan egymáshoz tartozván, itt együtt vesszük őket közelebbi szemle alá:

			tanító	tanuló
1. Róm.-kath. iskola volt	5184	7002	554,082	
2. Görög " " "	1295	1328	67,738	
3. Ágostai hitv. " "	1148	1323	89,721	
4. Helvét hitv. " "	1987	2285	140,556	
5. Keleti görög h. " "	824	884	39,625	
6. Izraelita " "	410	935	25,868	
összesen	10,848	13,757	917,590	
1. fiu 296,620, leány 257,462, vagyis fiu 53. ₅ , leány 46. ₅ %				
2. " 38,389 " 29,349 " " 56. ₆ " 43. ₄ "				
3. " 47,512 " 42,209 " " 52. ₉ " 47. ₁ "				
4. " 75,842 " 64,714 " " 53. ₁ " 46. ₉ "				
5. " 28,447 " 11,178 " " 72. ₈ " 27. ₂ "				
6. " 16,294 " 9,574 " " 63. ₀ " 37. ₀ "				
összesen 503,104 " 414,486 " " 54. ₈ " 45. ₂ "				
A tanulók közül esett egy-egy iskolára, egy-egy tanítóra				
1. a róm. katolikusoknál	106. ₈	79. ₁		
2. a görög-kath.	52. ₃	51. ₀		
3. az ágostai hitvall.	78. ₁	67. ₃		
4. a helvét hitv.	70. ₇	61. ₅		
5. a keleti-görög hittüeknél	48. ₀	47. ₂		
6. az izraelitáknál	63. ₉	27. ₆		
átlag	84. ₅	66. ₇		

Tankönyvet kapott	vagyis	Tandijmentes volt	vagyis
29,996	5.4 ⁰ / ₀	352,269	63.4 ⁰ / ₀
1765	2.6 „	60,541	89.3 „
3494	3.9 „	22,569	25.1 „
2877	2.0 „	19,045	13.5 „
1201	3.0 „	39,518	99.7 „
3245	12.5 „	7420	28.6 „
átlag 42,578	4.5 „	501,362	54.6 „

Az itt látható arányokból kitűnik először a viszony a tanulók fiúk és leányok közt, mely legkedvezőbbben áll az ágostai hitvallásuaknál, t. i. mint 52.9 : 47.1⁰/₀, azután a helv. hitvallásuaknál, t. i. 53.1 : 46.9, azután a r. katolikusoknál, t. i. 53.5 : 46.5⁰/₀. E három vallásuaknál e viszony még jobban közeledik az egyenlőséghez az által, hogy minden városban fennállanak magán leánynevelő intézetek, melyeknek növendékei itt nem jöttek számba.

A görög-katolikusoknál ama viszony még 56.6 : 43.4⁰/₀, de már az izraelitáknál csak 63.0 : 37.0⁰/₀, a keleti görögöknél éppen 72.8 : 27.2⁰/₀.

Az itt statisztikai alapon nyert számviszony az életben is találja megerősítését, azon megjegyzéssel, hogy az izraeliták sok magániskolát tartanak, mindkét nembeli tanulók számára ugyan, de túlnyomólag mégis leányokéra, mi által az itt talált számviszony valamivel javul.

Kitűnik másodsor, hogy legtöbb tanuló egy-egy iskolára és tanítóra a r. katolikusoknál esik. Ennek két oka lehet; vagy a r. kath. népesség mutat fel legnagyobb és legrendesebb szaporodást, a mit különben az élet is igazolni látszik, vagy pedig, és ez még inkább valószínű, a r. kath. népnek nincs kellő befolyása az iskolára, gyámjai pedig önként nem igen buzognak új iskolákat nyitni, új tanerőkről gondoskodni, s ezeknek állandósításán fáradozni.

Az iskolák és tanítók száma közti viszony is enged egy pillantást vetnünk az elemi oktatás mineműségére a különböző felekezetek közt. Minél nagyobb a különbség a két szám között, annál több iskolára jut egy tanítónál több. Például a g. katolikusoknál egy-egy iskolára esik 52.3 tanuló, egy-egy tanítóra pedig 51.0, s ha az iskolák és tanítók számát nézzük, csakugyan azt találjuk, hogy 1295 és 1328 közt a különbség csak 33, mi azt jelenti, hogy a gör. katolikusoknál többnyire minden iskolában csak egy tanító működik, és csak 33 iskola vagyis az iskolák összes számának csak 2.5⁰/₀ volt olyan, melyben vagy két tanító, vagy a tanító mellett segéd is tanított. Ennek megítélésére vegyük melléje a viszonyt, mely e

részben a r. katolikusoknál mutatkozik, s látni fogjuk, hogy ott a különbség az iskolák és tanítók száma közt 1818-ra megy vagyis hogy az iskolák összes számának 35%-a volt olyan, melyben többen tanítottak egy tanítónál.

A fenn közölt arányokból kitűnik harmadszor a viszony, mely az egyes felekezetek közt a gyermekek számára vonatkozik, melyek tankönyveket kaptak, és negyedszer azon gyermekek száma közti arány is figyelemre méltó, melyektől tanpénzt nem szedtek. Könyvekről aránylag legjobban gondoskodtak az izraeliták, hol a tanulók 12,5%-a részesült könyvbeli ajándékban; legkevesebbet osztattak ki a helv. hitv., úgymint csak 2%-nak. Ugyanezeknél legkevesebb gyermek (13,5%) volt felmentve a tanpénzfizetés alól, ellenben a keleti görögöknél csak 0,3% fizetett tanpénzt, azaz összesen 107 gyermek.

Most vessünk még egy pillantást a különbségre, mely az egyes vallásfelekezetek iskoláiba járt elemi tanulók közt anyanyelvre és vallásra nézve mutatkozott. Anyanyelvre nézve járt:

	magyar	német		
1. A római katolikus iskolákba:	290,107	136,158		
2. A görög-kathol.	" 6071	89		
3. Az ágostai hitv.	" 19,092	26,331		
4. A helvét hitv.	" 136,421	3517		
5. A keleti görög-hitű	" 28	12		
6. Az izraelita	" 14,637	11,228		
	összesen 466,356	177,335		
	Százalékokban 50,9%	19,3%		
	tót és ruthén	horvát és szerb	román	külföldi
1.	103,387	23,072	1315	43
2.	36,853	1340	23,385	—
3.	43,599	689	10	—
4.	515	24	79	—
5.	—	9106	30,479	—
6.	2	1	—	—
összesen	184,356	34,232	55,268	43
százalékokban	20,1%	3,7%	6,0%	—

Nagyon érdekes százalékszámok már ezek is, még érdekesebbek azok, melyek keletkeznek, ha az egyes felekezetek növendékeit külön vesszük vizsgálat alá, mit egyébiránt magok a számok is már mutatnak. Teljes világitást azonban csak akkor nyerünk, ha néz-

zük, mily arányban jártak a különböző vallásfelekezetek úgy saját mint egymásnak iskoláiba, mint ezt a D. táblákból átvett következő kivonat mutatja :

	r. kath.	gör. kath.	ágostai
1. A róm. katolikus iskolákba járt:	544,962	4538	1325
2. A gör. kath. „ „	1924	65,404	31
3. Az ágostai hitv. „ „	1059	78	87,851
4. A helvét hitv. „ „	1181	258	723
5. A keleti görög „ „	24	7	3
6. Az izraelita „ „	—	—	12
összesen	549,150	70,285	89,945
százalékokban	59.9%	7.6%	9.9%
	helvét	keleti görög	izraelita
1.	859	1285	1464
2.	63	205	711
3.	409	111	213
4.	137,737	127	526
5.	—	39,591	—
6.	1	3	25,852
összesen	139,069	28,166	40,312
százalékokban	15.1%	3.1%	4.4%

Mily arányban jártak a felekezetek gyermekei egymás iskoláiba, a számok magok is mutatják, de a százalék-számok itt is több vilá-gosságot adnak. Százalékokban számítva

1. A r. kath. iskolákba járt nem r. kath.	1.6%	összesen	9471
2. A g. kath. „ „ „ g. kath.	3.4 „	„	2334
3. Az ágostai „ „ „ ágostai	2.0 „	„	1870
4. A helv. hitv. „ „ „ helvét	2.0 „	„	2815
5. A keletigörög „ „ „ keleti gör.	0.0 „	„	34
6. Az izraelita „ „ „ izraelita	0.0 „	„	16
összesen egymás iskoláiba járt	1.8%	„	16,540
saját felekezete iskoláiba pedig	98.2%	„	901,050.

Ámbár a források, melyekből az iskolaköteles vagyis 6—12 éves gyermekek számát merítettük, csak részben hitelesek, szükség-snek látszik mégis ezekről is megemlékeznünk.

C. tábláinkon a 6—12 éves gyermekek száma így áll:

1. A róm. katolikusoknál	701,317,	és pedig	367,290	fiu,
2. A gör. katolikusoknál	110,923,	" "	58,702	" "
3. Az ágostai hitvallásuakn.	98,650,	" "	51,432	" "
4. A helv. hitvallásnál	159,629,	" "	84,581	" "
5. A keleti görögöknél	100,603,	" "	52,046	" "
6. Az izraelitáknál	47,050,	" "	27,468	" "
összesen	1.218,172,	és pedig	641,519	fiu,
	1. és	334,027	leány vagyis	52.3 és 47.7%
	2.	52,221	" "	52.9 " 47.1 "
	3.	47,218	" "	52.1 " 47.9 "
	4.	75,048	" "	53.0 " 47.0 "
	5.	48,557	" "	51.7 " 48.3 "
	6.	19,582	" "	58.3 " 41.7 "
összesen	576,653	leány vagyis	52.5 és 47.5%.	

E százalék-számokat a népszámlálás eredményeivel kellene összehasonlitanunk, és pedig úgy az átlagot (52.5 és 47.5%), mint az egyes felekezeteknél mutatkozókat, mert a népszámlálásból ki kell tenni hány 6—12 éves fugyermek és hány ugyan ilyen koru leánygyermek volt valamely adott évben az országban összesen és hitfelekezetek szerint.

Feltéve, hogy az itt adott számok hitelesek, s hitelesek azok is, melyek az iskolába járt gyermekek mennyiségét mutatják, a különbségeket az iskolaköteles és iskolába járt gyermekek száma közt hitfelekezetek szerint a következőkben mutatjuk ki:

1. A róm. katol. iskolaköt. volt	100%	, járt	79 %	, nem járt	21 %
2. A gör. kath.	" "	" "	61 "	" "	39 "
3. Az ágost. hitv.	" "	" "	90.9 "	" "	9.1 "
4. A helv. hitv.	" "	" "	88.0 "	" "	12.0 "
5. A kel. gör. hitv.	" "	" "	38.3 "	" "	61.7 "
6. Az izraelitáknál	" "	" "	54.9 "	" "	45.1 "

összesen iskolaköteles volt 100, járt 75.3%, nem járt 24.7%.

Az iskolába járt fiu- és leánygyermek közti számviszonyt már azelőtt kiemeltük; itt csak azt a számviszonyt emeljük még ki, mely az iskolaköteles fiuk és leányok, és a valóban iskolába járt fiuk és leányok közt a végösszegben mutatkozik. Az iskolaköteles fiuk közül ugyanis járt összesen 78.4%, a leányok közül ellenben csak 73.6%.

Itt azonban még egyszer megjegyezzük, hogy sok fiu és még több leánygyermek nyert magántanítást, részint szüleiék házánál,

részint magánintézetekben; másodszer pedig megjegyezzük, hogy ezen utolsó százalékok kiszámításánál a 16.540 tanulót, kik nem saját felekezetők iskoláiba jártak, nem vettük számba. Tegyük ezt most utólag, s akkor így csoportosulnak a számok: más felekezeti iskolába járt

a 16.540 közül	1) róm. kath. . .	4188	vagyis a 16,540-nek	25.2%
	2) gör. kath. . .	4881	" "	29.2 "
	3) ágostai hitv. . .	2094	" "	12.8 "
	4) helv. hitv. . .	1332	" "	8.2 "
	5) a keleti görög. . .	1731	" "	10.4 "
	6) izraelita . . .	2314	" "	14.2 "
	összesen . . .	16,540	vagyis a 16,540-nek	100%.

Még egy számcsoportozattal foglalkozhatnánk, t. i. a 12—15 éves fiúk és leányok számával, a mint ezt a különböző vallásfelekezetek felvételi ívei mutatták, összehasonlítva itt is a két neműeket egymáshoz és mind a kettőt a 6—12 évesekhez, keresve a különbségeket, melyek az oktatásra jártak és nem jártak közt mutatkoznak, tekintettel ismét a két nemre és a vallásfelekezetekre, és visszamenve mindezekkel a népszámlálás tábláihoz, ha ilyenek már léteznének, de erre nincs már időnk s így legyen elég itt csupán csak a végszámokat adnunk, a mint azok C. táblánk utolsóján láthatók.

12—15 éves összesen kimutattatott 508,415 személy
 ezek közül tanulásra járt — 214,165 „

	nem járt tehát	294,250 személy	
		fiú	leány
és pedig	262,726	fiú	245,680
	leány	51.6%	és 48.4% = 100%
—	117,503	„	— 96,662
	„	— 21.1	„ — 17.0
		„	„ = — 38.1%
	145,223	fiú	149,027
	l. vis.	30.5%	és 31.4% = 61.9%

Legszánandóbb oldalát elemi iskoláinknak mutatják a számok, melyek a melléktanulmányokra vonatkoznak. Más élő nyelv tanulására csak 1114 helyen nyílt alkalom, tornázásra csak 36 helyen, rajzra csak 224 helyen, énekekre csak 112, zenére 120, női kézimunkákra 206 helyen, végre méhtenyésztésben 92 helyen kaptak utmutatást, selyemtenyésztésben csak 47 helyen.

Népünk vagyonosodásának és művelődésének legjobbbitü forrásai ime 1864/5-ben mily gyéren buzogtak!

Vessünk most még egy rövid pillantást összes közoktatási tábláinkra vissza és látni fogjuk, hogy a magasabb tanintézetek sorában volt:

1. Pesten m. kir. tud. egyetem	92 tanárral és 1726 tanulóval	
2. Budán m. kir. műegyetem	29 „ 273 „	
3. Kolozsvárott seb. intézet	11 „ 85 „	
4. 5 kir. akad., 2 lyceum és más 5 jogi iskola, összesen	82 „ 1285 „	
5. 48 különböző vallásu hit- tani intézet	300 „ 1941 „	az egyet. tanáro- kat és tanulókat a hittani szakban ide nem értve.

összesen a mag. intézetekben 514 tanár, 5310 tanuló.

Volt a középfokú tanintézetekből

gymnasium 143, 1326 tanárral, 29,166 tanulóval,

reáliskola . 22, 202 „ 2825 „

összesen . 165, 1526 tanárral, 31,991 tanulóval.

Volt végre elemi iskola összesen 10.848, 13.757 tanítóval és 917.590 tanulóval, és volt meg nem határozható számú ismétlő iskola, meg nem határozható számú tanítóval és 214.165 tanulóval, s a két számot összeadva, összesen 1,121.755 mindkétféle gyermek és ifjú nyert elemi oktatást. Létezett ezeken kívül még sok más intézet, mint tanítóképezdek, bányász- és kereskedelmi akademiák, bányász-, kereskedelmi és gazdasági tanintézetek, melyeket itt mellőzünk, mert a feldolgozandó anyagból alig volt meg valami.

E számokat látva, hálával telik el szívünk, hogy ennyi tőkével, ennyi szellemi és anyagi erővel kezdheti a nemzet élete új korszakának hajnalát.

Ha ezen intézetek közül egyik másik elhanyagolt, nem gondozott, nem nyesett és mohlepte gyümölcsfa módjára, nem hozott anyagi és oly szép és jó gyümölcsöt, mennyit a nemzete jelenét és jövőjét szíven viselő hazafiak óhajtanának; ha elmaradásunk eszmék, elvek, képességek, erkölcsök és vagyoni dolgában úgy tűnik fel, mint annak következése, hogy fiatalságunk egyházban és iskolában, az irodalomban és az életben nem találta meg a szükséges és a mellett egészséges táplálékot: ennek oka egyes egyedül abban keresendő, hogy a nemzet nem érezte magát felelősnek oly állapotért, melyet súlyosnak érzett ugyan, de melynek megváltoztatására önmaga mint nemzet nem tehetett semmit, nem lévén sem alkalma elidegeníthetetlen bár, de zár alá jutott törvényhozási hatalmát gyakorolni, s még kevésbé a törvények végrehajtásáért felelős közeget találni s azt felelősségre csakugyan vonni is.

Mind e két hiánya a multnak, melyet a legbuzgóbb egyéni törekvés sem volt és nem is lehet képes helyettesíteni, hála Istennek, meg van szüntetve. A törvényhozás minden alkalommal be-

bizonyította, mennyire érzi, hogy mivel tartozik a nemzet önmagának, midőn gyermekei előtt megnyitja a tanulás alkalmait; és a végrehajtó hatalommal megbizott hazafiak sorában áll a férfit, kire tanügyünk annyi bizalommal tekint fel, tőle várva azon lendületet, melyre képes. S ha mégis türelmetlenség mutatkozik imitt amott, ennek forrása legnagyobb valószínűséggel azon érzet, hogy az oly mélyen megrendült nemzeti önbizalom, az oly nagyon meglazult kötelesség- és becsületérzés, melynek sajnós következései vel uton utfélen találkozunk, hasonlóké mélyen beharapózott sebekhez, melyeket hamar kell kezdeni alaposan gyógyítani, mert a gyógyulás így is csak lassan várható. Reméljük, hogy az ép magyar természet segíteni fogja a sebek nem felületesebb behegesztését, hanem gyökeresebb meggyógyulását, mikor azután mi is mondhatandjuk Horácczal:

„Jam fides et pax et honos, pudorque
Priscus et neglecta redire virtus
Audet.“ — —

Hogy pedig ne csalódjunk, forduljunk mi is ugyancsak Horácczal az örökkévaló istenséghez, könyörögvén:

„Dii, probos mores docili juventae,
Dii, senectuti placidam quietem
Hungarae genti date remque prolemque
Et decus omne!“

